

મહાકવિ શ્રી ભાસ પ્રણીત

પ્રતિમા નાટક

લેખક:--- મણિલાલ, છપારામ ભટ્ટ.

સોલ એજન્ટ:—

હરગોવિનદાસ હરજીવનદાસ બુકસેલર

અમદાવાદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૯-૨૦ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ પ્રીતિમા જા૨૬

વિષય રૂ૧૫ : ૨

મગધકાવ્યે શ્રી ભાસ પ્રણીત
પ્રતિમા નાટક
ગુજરાતી ભાષાન્તર.

૩૩૩૬૬૬

કર્તા—

મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ

રાયપુર—અમદાવાદ.

૩૩૩૬૬૬

છાપી પ્રસિદ્ધ કર્તા.

હરિભાઈ દલપતરામ પટેલ

રાયપુર—અમદાવાદ.

૩૩૩૬૬૬

સોલ એજન્ટ.—

હરગોવિન્દદાસ હરજીવનદાસ બુકસેલર

૩૦૩૫, પાનકોર નાકા—અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૨ જી.

પ્રત ૫૦૦.

સંવત્ ૧૯૮૭.

સને ૧૯૩૧.

કિંમત રૂ. ૦-૧૨-૦

પ્રસિદ્ધ કર્તાચ્ચે

સર્વ હક્ક

પોતાને સ્વાધીન

રાખ્યા છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ડોપીસાઇટ-સંગ્રહ
૧૯૫૫-૨૦

મુદ્રક:

હરિભાઈ દલપતરામ પટેલ

અન્યોદય પ્રીન્ટિંગ પ્રેસ

અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના.

સંસ્કૃત પ્રાકૃતમાં લખાયેલાં નાટકોમાં જુનામાં જુનાં નાટકો મહાકવિ કાલિદાસ અને શ્વેદ્રકનાં આપણા જોવા અને વાંચવામાં છે. માત્રવિકાશ્મિમિત્રની પ્રસ્તાવનામાં મહાકવિ કાલિદાસે તેમ છતાં ભાસ અને સૌમિલ્લનાં નાટકો બહુ લોકપ્રિય હોવાનું જણાવી પોતાની નવી નાટકકૃતિ તરફ નીધા કરવા પરિષદ જનને વિનંતિ કરેલી છે તેથી, અને શુક્તિમુક્તાવલી તથા ખીજ સાહિત્યમાં ભાસ કવિના છુટક શ્લોકો આવેલા છે તે ઉપરથી, કેળવણીના આ નવા યુગના આરંભ સાથે આપણી તરફના તેમજ યુરોપ તરફના વિદ્વાનોને મહાકવિ ભાસનાં નાટકો ને પુસ્તકો કેવાં હશે, ક્યાંથી અને કેવી રીતે મળી આવે ? તેની તાલાવેલી લાગી હતી. કાશ્મીર, નેપાલ, ટિબેટ, સિંહલ-દ્વીપ અને તળ હિંદુસ્તાનમાં પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથોની શોધખોળ ચલાવવાનું કામ વિદ્વાનોએ આજ સો દોઢસો વર્ષ થયાં ચાલુ કરેલું છે અને ધણા ખંતીલા શોધકોએ બહુ ઉપયોગી પુસ્તકો શોધી પણ કાઢ્યાં છે, છતાં મહા કવિ ભાસનાં નાટકોનો પચ્ચીસી લગી કોઈને કશો પતોજ લાગ્યો ન હતો. ઉત્તરમાંથી મુસલમાનોએ હિંદુસ્તાન

ઉપર આક્રમણો કર્યાં અને છેલ્લે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તેમણે મોટી પાદશાહી સ્થાપી તેને લીધે અસલી આર્યસાહિત્ય ધર્મ અને બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ દક્ષિણમાં ઉતરી પડી. મહાન રાનડેએ આથીજ દક્ષિણને બ્રાહ્મણત્વના કિલ્લાની ઉપમા આપેલી આપણે તેમના નાના પણ બહુ વિચારપૂર્ણ ઇતિહાસમાં વાંચીએ છીએ. અગ્ન્યત આપણે સર્વે હિંદુઓ ખુલ્લે દિલે કબુલ કરીશું કે હિંદુસ્તાનના ખીજા કોઇ પણ ભાગ કરતાં દખ્ખણમાં આપણું બ્રાહ્મણત્વ, આર્ય સંસ્કૃતિનું સાહિત્ય અને જુની રીતભાતો વગેરે વધારે સુરક્ષિત રીતે સચવાઈ રહેલાં છે. આર્ય સંસ્કૃતિ અને આર્ય સાહિત્યથી ભરપુર એ દક્ષિણ પ્રદેશમાંથીજ આખરે આપણને મહાકવિ ભાસનાં નાટકોની પણ ભાળ લાગી છે, અને આપણે તેમજ યુરોપ, કાલિદાસ જેવા પહેલી પંક્તિના કવિએ જેનાં મુક્તકંઠે વખાણ કરેલાં એવા સંસ્કૃત નાટ્ય સાહિત્યના પિતા મહાકવિ ભાસનાં લગભગ તેર નાટકો જેવા વાંચવાને આજ ભાગ્ય-શાળી ધયા છીએ.

ગાવણકોર રાજ્યવાળા વિદ્વાન મહા મહોપાધ્યાય ગણપતિ શાસ્ત્રી, દક્ષિણમાં આવેલા જુના મકોનું પ્રાચીન સાહિત્ય શોધવાને મથન કરતા હતા તેવામાં એક મઠમાંથી ફરલી લિપિમાં લખેલું આ નયનીત તેમને હાથ આવી ગયું. શાસ્ત્રીજીને તે વાંચતાં નાટક જેવું લાગ્યું એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેમાંની કાવ્ય ચમત્કૃતિથી તેઓ ચકિત થઇ ગયા. ત્રિવેન્દ્રમની લાઇબ્રેરીમાંથી અને ખીજા એક મઠમાંથી પણ બે ચાર તાડપત્ર ઉપર લખેલાં નાટકો તેમને મળી આવ્યાં અને તે સર્વે એક કર્તાની કૃતિઓ હોય એવી તેમને ખાતરી થઇ. પ્રારંભમાં કે અંતમાં ક્યાંહિ પણ તેમને કર્તાનું નામ લાખ્યું નહિ. આવી અપૂર્વ ચમત્કૃતિવાળાં નાટકો તેમાંની સરલ ને સરસ રચનાથી કાલિદાસ ને અશ્વધોષની ભાષાના કરતાં પણ વધારે પ્રાચીન અને સહેલી શૈલીનાં જણાયાં. કોઇ પણ વાચકને તે વાંચતાં ધણાં પ્રાચીન, સ્વાભાવિક

સરલ ભાષામાં લખાયેલાં અને આડખર કે અલંકાર વગેરેના ફટોટોપ વગરનાં, નાટકની જાણે નવીજ શરૂઆત થતા કાળનાં હોય એવું લાગ્યા વિના રહે તેમ નથી. પાણિનિ વ્યાકરણનાં, ભરત નાટ્ય શાસ્ત્રનાં કે ખીજાં બંધનો જેને કાલિદાસ અને ખીજા તે પછીના કવિઓ અનુસર્યા છે, તે તેમાં નહિ હોવાથી વિદ્વાન શાસ્ત્રીજીએ બાણ-ભટ્ટના આધારે એમ માની લીધું કે તે મહાકવિ ભાસની પ્રસાદી છે. કાલિદાસાદિકનાં નાટકોમાં આમુખ કરતાં કવિનું નામદામ આપવામાં આવે છે નાંદી થઈ રહ્યા પછી સૂત્રધારને રંગભૂમિ પર લાવવામાં આવે છે. મહાકવિ ભાસને માટે એમ કહેવાય છે કે તેમનાં નાટકોમાં નાંદી નહિ કરતાં સૂત્રધાર પાવરોજ રંગભૂમિ ઉપર આવી નાટકની સ્થાપના કરે છે. આ પદ્ધતિ હાલ જડેલાં બધાં નાટકોમાં છે તે અને ખીજાં કેટલાંક પ્રમાણે ઉપરથી શાસ્ત્રીજીએ આ નાટકોને મહાકવિ ભાસનાં બનાવેલાં નાટકો માની તેમના નામથી છપાવી બહાર પડ્યાં છે. સંસ્કૃત, ગંગાળી, હિંદી, મરાઠી અને ઇંગ્રેજી માસિકો અને ત્રિમાસિકોનાં શાસ્ત્રીજીની આ માન્યતા સામે જુદાં જુદાં દષ્ટિ ચિંદુએ કેટલાક વિદ્વાન લેખકોએ ચર્ચા ઉપસ્થિત કરી છે, પરંતુ વિદ્વાનોનો બહુ મોટો ભાગ તો શાસ્ત્રીજીની માન્યતા માન્ય રાખે છે. રસ વગેરે કેટલીક બાબતોને લઈ કોઈ એમ કહે કે ‘આમાં રસ નથી માટે મહાકવિ ભાસનાં નાટકો નહિ’ તેને તો કોઈથી ઉત્તર અપાય તેમ છેજ નહિ, કારણ કે, રસપરખ એ જુદી વાત છે તે ઐતિહાસિક દષ્ટિએ ઐતિહાસિક અને ભાષાશાસ્ત્રના મુદ્દાઓ વિચારી નિર્ણય તાણવા, એ વાત તદ્દન જુદી છે. જે નાટકો શાસ્ત્રીજીએ મહાકવિ ભાસને નામે હાલ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે તે બધાં એકજ કવિની કલમે લખાયેલાં નાટકો છે અને તે એકજ કવિ તે ખીજે કાઢજ નહિ, પરંતુ સંસ્કૃત નાટકોનો પિતા મહાકવિ શ્રી ભાસજ હોવો જોઈએ, એમ હાલ સૌ કોઈ બાલ્ય તેમજ અંતરના પ્રમાણથી માને છે.

મહાકવિ ભાસ કાલિદાસ પહેલાં થઈ ગયેલા છે, એ પુરવાર કરવું પડે તેમ નથી. કાલિદાસ સંવતની શરૂઆતમાં થઈ ગયા એમ હાલ ઘણા વિદ્વાનો લાંબી ચર્ચાઓ ચલાવ્યા પછી માનવા લાગ્યા છે. એટલે ભાસ આજથી પચ્ચીસેક વર્ષ ઉપર થઈ ગયેલા હોવા નોંધએ. જેણે પોતે કંઈ જણાવેલું નથી એવા કોઈ પણ કવિના સમય માટે અનુમાનાત્મક ચર્ચા ચલાવવી, એ પ્રાચીન કાળના અજ્ઞાત ઇતિહાસમાં કહિં કહિં દેખાતાં ઝળઝળિયાંમાં આથોડિયાં મારવા જેવો વિકટ માર્ગ છે. એ અજ્ઞાત કાળમાં ઘણાં ઝળઝળિયાં માર્ગદર્શક છે, પરંતુ તેનો આધાર લઇને અમુક કાળને શોધવો એ એનાં કટીબંધ વૃત્તાંતો જાણનારનું કામ હોવાથી આપણે માત્ર આટલું વિદ્વાનોએ તાણેલું અનુમાન ખતાવીનેજ સંતોષ લઇશું કે વહેલામાં વહેલા તોપણ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦-૩૦૦ વર્ષ ઉપર મહાકવિ ભાસ થઈ ગયેલા હોવા નોંધએ. બે અઠી હજાર વર્ષ પહેલાં રામાયણ વસ્તુ એટલી બધી લોકપ્રિય થઈ પડેલી હતી કે પરદેશીઓ પણ તેની ઉપર શીઘ્રાશીદા થઈ જતા. વિક્રમ સંવતની બહુ પહેલાં રામાયણમાંથી બનાવેલાં નાટકો મલાયદ્વીપ સમૂદાયમાં અને ચીનમાં ભજવાતાં હતાં. નાટક, લોકને જાણીતી વસ્તુમાંથી લખાતાં બહુ લોકપ્રિય થઈ પડે છે, એ વાત મહાકવિ ભાસ અને તેમની પૂર્વે થઈ ગયેલા સર્વે કવિઓથી સમજાઈ ગયેલી હતી. મહાકવિ ભાસનાં હાલ પ્રસિદ્ધ થયેલાં તેર નાટકોમાંનાં લગભગ બધાંય નાટક રામાયણ, મહાભારત અને બૃહત્કથા વસ્તુ ઉપરથી લખાયેલાં છે. આપણે અને ચીનાઓ રામાયણ ઉપર શ્રીદા છીએ એમ નથી, પરંતુ આપણું સાહિત્ય પશ્ચિમમાં ગયા પછી આપણે જાણ્યું છે કે યુરોપ અને અમેરિકા પણ રામાયણ ઉપર બહુ શ્રદ્ધા હોઈ તેને ઐતિહાસિક કાવ્ય સાથે સંસારના એક અત્યુત્તમ નીતિના આદર્શરૂપ માને છે.

મહાકવિ ભાસનાં નાટકોમાંથી રામાયણ વસ્તુવાળું આ પ્રતિમા નાટક પસંદ કરવાનું કારણ પણ એજ છે કે, તેમાં મહાકવિએ ઉત્તમ

ઉત્તમ ભાવ, કૌટુંબિક આમન્યા ને જ્વલંત ચરિતની સાથે નીતિનો ઠેકઠેકાણે બોધ કરેલો છે. આ પ્રતિમા નાટકનું જે ઉજ્જવળમાં ઉજ્જવળ અને અત્યંત મોહક લક્ષણ છે, તે તેની નીતિમાં છે.

મહાકવિ ભાસે આ નાટકમાં જાણે નીતિ શિક્ષણ આપવાનો અને કુટુંબમાં વાંચવા લાયક એક પરમ આનંદદાયક નાટક લખવાનો ઉદ્દેશ રાખેલો હોય એવીજ મજેની નીતિસર રચના કરેલી છે. જેવી સહેલી સરલ ને સ્વાભાવિક ધરગતું છતાં મીડી અને રસથી ભરેલી વાણી આમાં યોગ્ય છે તેવાજ ઠેકઠેકાણે સામાન્ય સત્યનો અને ઉત્તમોત્તમ નીતિનો બોધ આપતી કહેણીઓનો આમાં ઉપયોગ થયેલો છે, બાળક જીવાન અને વૃદ્ધ સ્ત્રી પુરુષો પોતાના કુટુંબમાં ખુશીથી વાંચે એવું આ એકજ નાટક જોવામાં આવ્યું, એમ કહેવું કાઠને પણ અતિશયોક્તિ ભરેલું નહિ લાગે. કાલેજોમાં, શાળાઓમાં, કન્યાશાળાઓમાં અને મોટાં વસ્તારી કુટુંબોમાં આનંદે વંચાય અને ગવાય એવી આ નાટકની અત્યુત્તમ ખુબીને લીધે આ ભાષાન્તર કરવામાં આવ્યું છે. એકવાર ભાષાંતર કર્યા પછી મૂળને નહિ જોતાં એકલા ગુજરાતીને વાંચીવાંચીને જેમ ગુજરાતીમાં સોહે તેમ કરવાનો યત્ન કર્યો છે. વાંચનારને તેમજ વિદ્વાનોને આ ભાષાન્તર ગમશે તો હું મારો શ્રમ સફળ થયો માનીશ.

દ્વિતીયાવૃત્તિ.

પંદર વર્ષ ઉપર કાઢેલી પહેલી આવૃત્તિ પુરી થઈ જવાથી આ બીજી આવૃત્તિ કાઢતાં ગુજરાતના વાચકો અને જેમણે આને શાળા પાઠશાળામાં ચલાવીને સરળતાનાં વખાણુ કર્યાં છે તે શિક્ષકો-અધ્યાપકોનો તેમણે મારા ભાષાન્તરની જે તુલના કરી તે માટે ઉપકાર માની જણાવીશ કે મારા આગલા ભાષાન્તર પછી મૂળ સંસ્કૃત નાટકને કાલેજે માટે નોટસ વગેરે સાથે એડિટ કરનારા વિદ્વાન એડિટરોએ પણ મહામહોપાધ્યાય ગણુપતિ શાસ્ત્રીના સંશોધન પ્રમાણેજ જેમનું તેમ રાખ્યું છે, અને મેં પણ મારા ભાષાન્તરમાં ખોટો હશે તોપણ જે રચના (પ્રથમાવૃત્તિની) લોકે વધાવી લીધેલી છે તેમાં ચત્કિચિત પણ વધવટ કે સુધારો કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું નથી.

અમદાવાદ.

સંવત્ ૧૯૮૭ વસંતપંચમી.

મણિલાલ છપ્પારામ ભટ્ટ.

મહાકવિ શ્રીભાસ પ્રણીત પ્રતિમાનાટક.*

સ્થાપના. †

(નાન્દી † થઇ રહ્યા પછી સૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે.)

(ઉપભતિ)

સૂત્રધાર—સુમંત્રથી તુષ્ટ વિલીપણાત્મા,
દશાસ્યને યોગ્યજ શત્રુ એવા;
સૌમિત્રિ સીતા ભરતે સુહાતા
શ્રીરામ કલ્યાણક હો અમારા. § ૧

* પ્રતિમા નાટક-દિલીપ, રઘુ ને અજ વગેરે રઘુવંશી રાજાઓની પ્રતિમા સાથે દશાસ્યની પ્રતિમા ભેદને ભરતને તેમનું મરણ અને રામનો વનવાસ વગેરે અયોધ્યામાં બનેલા બનાવો જાણવામાં આવ્યા, તે ઉપરથી કવિએ આ નાટકનું નામ પ્રતિમા નાટક રાખ્યું છે.

† સ્થાપના-પ્રસ્તાવના, આમુખ અથવા વિષ્ણુલોકને બદલે મહા કવિ ભાસ દરેક નાટકમાં સૂત્રધાર પાસે સ્થાપના કરાવે છે.

‡ નાન્દી—કલિદાસાદિકનાં જે નાટકો અત્યાર લગી આપણે જોતા આવ્યા છીએ તેમાં બધામાં નાન્દીઓ છે. આ નાટકોમાં નાન્દીઓ નથી. પણ પાત્રોજી સૂત્રધાર રંગભૂમિ ઉપર આવી મંગળાચરણ કરે છે, ને તેમાં નાટકનાં મુખ્ય પાત્રોનાં નામ આણે છે. મહા કવિ ભાસનાં નાટકોનું આ ખાસ લક્ષણ બાણભટ્ટ સૂત્રધાર કૃતારંભે એમ કહી જણાવેલું છે.

§ આ સૂત્રધારનું મંગળાચરણ છે. વિલીપણાત્મા-વિલીપણ જેને વહાલો છે એવા સમ. દશાસ્ય-દશમુખ, રાવણ. કલ્યાણક-કલ્યાણ કરનાર છે.

(નેપથ્ય ભણી જોઈને)

આર્યે ! અહિ આવો.

નટી—(પ્રવેશ કરીને) આ આવી આર્ય !

સૂત્રધાર—આર્યે ! હવે ત્યારે શરત્કાલને ઉદ્દેશી તમે કંઈક ગાઓ.

નટી—જેવી આર્યની આજ્ઞા.

(ગાય છે.)

સૂત્રધાર—આ કાળે તો—

(ગીતિ)

કાશાંશુકની વાસી, હંસી પુલિને ફરે સમોદ મને; †

(નેપથ્યમાં)

આર્ય ! આર્ય !

(સાંભળીને સૂત્રધાર)

ભવતુ, જાણ્યું.

ચંચળ દાસી જેવી, હરખે ફરતી જણાય નૃપભવને. ૨

(જાય છે.)

† કાશ-કાલને મળતું ઘાસ, કાશની મંજરીઓ છે વાસ-વસ્ત્ર રૂપે જેને એવી.. હંસીનાં પિંછાને કાશની મંજરીઓ સાથે સરખાવ્યાં છે.

વિષ્કંભક.

(એક પ્રતિહારી પ્રવેશ કરે છે.)

પ્રતિહારી—આર્ય ! કંચુકીયોમાંનું કોણુ છે અહિં ?

કંચુકીય—(પ્રવેશ કરીને) આ રહ્યો હું. કહો શું કામ છે ?

પ્રતિહારી—આર્ય ! દેવાસુર સંગ્રામમાં અપ્રતિહત † મહારથ-
વાળા મહારાજ દશરથ આજ્ઞા કરે છે કે, ભર્તૃદારક †
રામને રાજ્ય પ્રભાવનો સંયોગ કરાવે એવી અભિષેકની
સામગ્રીઓ શીઘ્રજ લઈ આવો.

કંચુકીય—મહારાજે આજ્ઞા કરી તેવુંજ અમે સર્વ તૈયાર કર્યું
છે, જીઓ—

---

† દેવાસુર સંગ્રામમાં અપ્રતિહત મહારથવાળા—સૂર્યવંશના રાજાઓ
દેવા ને રાક્ષસો વચ્ચે થતાં યુધ્ધોમાં દેવોને મદદ કરવા જતા. દશરથ પણ
એકવાર કૈકયી સાથે દેવ અને અસુરો વચ્ચે યાત્રતા યુધ્ધમાં દેવની તરફથી
ગયા હતા, અને તેમાં તેમનો મોટો રથ અસુરોથી પાછો હઠાવી રાક્ષસો
ન હતો, તેને ઉદ્દેશીને કવિએ દશરથને આ વિશેષણ આપ્યું છે, તે સાથે
સાથે કૈકયીએ આ યુધ્ધમાં રથ ધરી રાખી રાજા પાસે વચન લીધું હતું
તેનું સૂચન કર્યું છે.

† ભર્તૃદારક=ભર્તા—રાજા તેનો દારક=કુંવર તે—રાજકુંવર.

(શાદ્દંત્રવિકીરિત)

વાળાં ન દક છત્ર ચામર અને, ભદ્રાસને આશ્રયું છે,
 સોનાના ઘડુલા સદર્ભ કુલ ને, તીર્થોદ્ધે પૂર્ણ છે;‡
 આવ્યા છે પુર લોક મંત્રિસહ સૌ, બેઠેલે કરી સજ્જ છે,
 બેઠા છે ગુરુ આવી વેદિપર ને માંગલ્ય વર્તાય છે. ૩
 પ્રતિહારી—જેમએ તેવુંજ સોહામણું કર્યું છે.

કંચુકીય—ખરેખર—

(અનુબુદ્ધ)

ભૂપરે રામને નામે, ચંદ્રને અભિસિચતા;
 આજ ને આજ રાજાએ, કૃતકૃત્ય કરી પ્રજા. ૪
 પ્રતિહારી—હવે ઝટ કરો આર્ય ! ઝટ.

કંચુકીય—આ ચાલ્યો.

(જાય છે)

પ્રતિહારી—(પરિક્રમણ કરી જોઈને) આર્ય ! સંભવક ! હે
 સંભવક ! જાઓ, તમે પણ મહારાજને વચને આર્ય
 પુરોહિતને ઘટે તેમ કહીને ઉતાવળ કરાવરાવો. સાર-
 સિકે ! તુંએ જા, સંગીતશાળામાં જઈ નાટકિયોને
 વિજ્ઞાપના કર કે, પ્રસંગને યોગ્ય એકાદ નાટક સાથે
 તેઓ સજ્જ થઈ રહે. હું પણ ‘ સર્વે તૈયાર કર્યું છે ’
 એવું હવે મહારાજને જઈને નિવેદન કરું છું.

(જાય છે)

---

‡ અભિષેકની તૈયારીનું વર્ણન છે. નંદક-આનંદ આપે એવાં મંગળ-
 મય વાળાં. ભદ્રાસન-સિંહાસન. તીર્થનાં જળ ભરેલા સોનાના ઘડા, દર્ભ
 ને કૂલ વગેરે. બેઠેલ વરધોડિયાંની ગાડી.

અંક પહેલો.

(પછી વલ્કલ સાથે અવદાતિકા પ્રવેશ કરે છે.)

અવદાતિકા—ખરેખર ખોટું તે તો ખોટુંતો ! હસવામાંએ આ વલ્કલ † લઈ જતાં મને ભય લાગે છે, તો પછી પરધન હરનારને કેમ ભય ના લાગે ? હું તો હસવા ઇચ્છું છું. એકલીથી કંઈ હસાય છે ?

(ખીજી તરફથી દાસી સાથે સીતા પ્રવેશ કરે છે.)

સીતા—(દાસીને) હંને ! અવદાતિકાનું મોં ઉતરી ગયેલું હોય એમ કેમ લાગે છે વાર ?

ચેટી—યુવરાણી ! ‡ પરિજન સહેને અપરાધી ગણાય. એણે કદાપિ કંઈ અપરાધ કર્યો હશે.

સીતા—ના, ના, હસવા ઇચ્છતી હોય એમ લાગે છે.

અવદાતિકા—(પાસે આવી) જયજય ! યુવરાણી ! હું કંઈ અપરાધી નથી.

સીતા—કોણ તને અપરાધી કહે છે ? પણ અવદાતિકે ! તારા ડાબા હાથમાં તું શું લાવી છે ?

અવદાતિકા—આ તો વલ્કલ છે, યુવરાણી !

---

† વલ્કલ=વનકુળ, છાલનું વસ્ત્ર. ‡ યુવરાણી-યુવરાજ-પાટવી કુંવરની વહુ.

સીતા—વલ્કલ ક્યાંથી લાવી ?

અવદાતિકા—સાંભળો યુવરાણી ! નેપથ્યપાલિની આર્યા રેવા પાસે રંગપ્રયોજન થઈ રહ્યા પછી મેં અશોકવૃક્ષનું એક કિસલય * માગ્યું હતું. તેણે તે આપ્યું નહિ ત્યારે ટોળને ખાતર હું ત્યાંથી આ એક વલ્કલ તાણી લાવી.

સીતા—ખોટું કર્યું. જા, પાછું આપી આવ.

અવદાતિકા—યુવરાણી ! પરિહાસ નિમિત્તેજ હું તો આ વલ્કલ લઈ આવી છું.

સીતા—ઉન્મત્તિકે ! એમજ દોષ વધે. જા, પાછું આપી આવ, ઝટ પાછું આપી આવ.

અવદાતિકા—જેવી યુવરાણીની આજ્ઞા.

(જવા માંડે છે)

સીતા—હલા ! આમ આવ આમ. પાછી આવ.

અવદાતિકા—(પાછી આવીને) લો, આ આવી.

સીતા—હલા ! લાવ હું વલ્કલ પહેરું જોઈએ, મને શોભે છે કે નહિ ?

અવદાતિકા—યુવરાણી ! મુરપાને સર્વે શોભે. લો પહેરો જોઈએ.

સીતા—લાવ ત્યારે. (પહેર્યા પછી) જો, કહે હવે કેવું લાગેછે ?

અવદાતિકા—ખરેખરું સોહે છે. જાણે વલ્કલજ નર્ત્ય સોનાનું બની ગયું હોય એવું લાગે છેને ! વાહ !

સીતા—(ચેટીને) હંજે ! તું કેમ કંઈ બોલતી નથી ?

* કિસલય ડાળી.

ચેટી—ખોલ્યાનું શું પ્રયોજન છે ? હર્ષથી ઉભાં થયેલાં મારાં
રૂંવાંજ કહી આપે છેને દેવિ !

સીતા—હંજે ! ત્યારે આદર્શ ‡ લઈ આવ જોઈએ.

ચેટી—લઈ આવું. (લઈ આવીને) યુવરાણી ! લો જુઓ
આ આદર્શ.

સીતા—(ચેટીના મુખ સામું જોઈને) ઉભી રહે, હમણાં
આરસો રહેવા દે, અને ખોલ કે-તું શું કહેવા ઇચ્છે છે ?

ચેટી—યુવરાણી ! મેં એમ સાંભળ્યું છે કે-આર્ય ખાલાકિ નામે
કંચુકીય કહે છે જે ‘ અભિષેક થાય છે, અભિષેક. ’

સીતા—ઓહો ! એમાં શું ? રાજ્ય છે તેનો કોઈએ ભર્તા તો
થશેજને ?

(સામેથી બીજી ચેટી પ્રવેશ કરે છે.)

બીજીચેટી—યુવરાણી ! વધામણી ! વધામણી !

સીતા—શું ? શું વધામણી લાવી છે ?

બીજીચેટી—ભર્તૃદારકને અભિષેક થાય છે, યુવરાણી !

સીતા—વારૂ, સસરાજી તો કુશળ છેને ?

બીજીચેટી—હા. મહારાજ પોતેજ અભિષેક કરાવે છે ને
પછી શું ?

સીતા—એ તો વળી ત્યારે બીજી વધામણી. લે ચાલ, ધર ખોળો.

બીજીચેટી—લો. (ખોળો ધરે છે ને સીતા પોતાના અલંકાર
ઉતારી તેને ભેટ આપે છે.)

(વાન્ન સાંભળીને)

યુવરાણી ! જુઓ ! સાંભળો વાન્ન વાગે છે.

સીતા—હા, એમ લાગે છે તો ખરું.

બીજીચેટી—કેમ એકવાર વાગીને પાછાં રહી ગયાં ?

સીતા—કેણુ જાણે. અભિષેક કદાપિ અંધે રહ્યો હોય. રાજકુળ
બહુ વૃત્તાંતવાળાં હોય છે, એનું કશુંએ કહેવાય નહિ.

બીજીચેટી—યુવરાણી ! મેં વળી એમ સાંભળ્યું છે કે, ભર્તૃ-
દારકને અભિષેક કરી મહારાજ વનમાં જવાના છે.

સીતા—ત્યારે તો આ અભિષેક નહિ પણ માત્ર આચાર કહેવાય.

(એટલામાં રામ પ્રવેશ કરે છે.)

રામ—અહો !

(શાદ્દેશવિક્રીડિત)

વાગ્યાં ઢાલ બિરાજ્યાં ગુરુજનો * બેઠાય ભદ્રાસને,
મંત્રોચ્ચારની સાથ પ્રોક્ષણ થવા માંડ્યું ઘટે તે સમે;
બોલાવી મુજને રજા દીધી નૃપે, મેંએ કહ્યું માનિયું,
એમાં વિસ્મય પામવા સમ જનો માટે નહોતું કશું. પ
' રહેવા દો, દીકરા ! ' એમ મહારાજે પોતેજ મને કહીને
મારી ઉપર આવતો ભાર ઉતારી નાંખ્યો તેથી મને હવે
શાતા વળી. હું જે રામ તે રામજ, અને મહારાજ તે
મહારાજજ. લાવ ત્યારે હવે રંગમહેલમાં જઈને
મૈથિલીને મળું.

અવદાતિકા—(રામને આવતા જોઈને) યુવરાણી ! લો, આ

* ગુરુજન—વડીલ, ધરનાં મોટાં મુરખીઓ.

આન્યા પેલા ભર્તૃદારક. તમે તો હજી વટકલે બદલ્યું નહિ.

રામ—(નજીક આવી) મૈથિલિ ! કેમ છે ?

સીતા—પધારીએ આર્યપુત્ર ! ઈ જયજય !

રામ—મૈથિલિ ! આવો, અહિં બેસો.

સીતા—જેવી આર્યપુત્રની આજ્ઞા.

(તેમની પાસે જઈ બેસે છે.)

અવદાતિકા—યુવરાણી ! ભર્તૃદારકનો વેષ તો એનો એજ છે,
ત્યારે પેલું આપણે જે સાંભળ્યું તે શું ખોટું ?

સીતા—એવો માણસ ખોટું તો ના કહે ? અથવા મેં કહ્યું
નહિ કે, રાજકુટુંબોની ખટપટો ચોરજ હોય છે.

રામ—મૈથિલિ ! આ શા સંબંધી વાત કરો છે ?

સીતા—કંઈ નહિ આર્યપુત્ર ! આ દાસી કહેતી હતી કે ‘ અભિ-
ષેક થાય છે તે.

રામ—સમજ્યો, હવે તમારું દૈનૂહલ. અભિષેક બાબતને ?
જુઓ સાંભળો ત્યારે—ઉપાધ્યાય, અમાત્ય, અને પ્રજાજન
સમક્ષ કોશલરજ્યને એકત્ર કરી, નાનપણથી જેમાં
બેસવાનો મને પરિચય પડેલો તે ઉત્સંગમાં બેસાડી

---

§ આર્યપુત્ર-સસરાનો બેકરો. સાસુબયા, જેવો આ રાજા છે. સંસ્કૃત
સંસ્કૃતિના કાળે મોટા ઘરની વહુઓ પોતાના વરને ‘ આર્યપુત્ર ’ કહીને
બોલાવતી ને વ્યવહારી હતી. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ‘ સાસુબયો ’
‘ નણદલ લીર ’ એવા રાજાઓ વપરાયેલા છે તેમ સંસ્કૃતમાં આ રાજા
વપરાયેલો છે.

મહારાજે પોતેજ મને માતાજીવાળાં લાડકા નામે
'પુત્ર !' એમ સંબોધીને કહ્યું કે 'તું આ રાજ્ય લે.'

સીતા—આપે તેનો શો ઉત્તર આપ્યો ?

રામ—તમે શું ધારો છો ?

સીતા—હું તો ધારું છું કે આપે બીજું કંઈ પણ નહિ કહેતાં
ઉંઠો શ્વાસ લઈ મહારાજના ચરણમાં મસ્તક મૂક્યું હશે.

રામ—ખરેખર એમજ. આપણા જેવા સરખા સ્વભાવનાં જોડાં
જગતમાં થોડાંજ સરખા છે. તમે તર્ક કર્યો તેમજ હું
તેમના ચરણમાં પડ્યો અને:-

(અનુક્રુપ)

લિજબ્ધું એમણે મારું-માથું ઉપરથી અને
પખાડ્યા પાદ નીચેથી, મેંએ સાથેજ આંસુડે. ૬

સીતા—પછી ?

રામ—એમના અનુનય મેં સ્વીકાર્યા નહિ ત્યારે ઘરડપણથી
વિકલ થઈ ગયેલા એવા એમણે મને પોતાના સોગન દીધા.

સીતા—પછી ?

રામ—પછી શું:-

(વસંતતિલકા)

પોતેજ છત્ર પકડ્યું રડતા નૃપાણે,
સૌમિત્રિએ ઘટ લીધા અભિપેક્ષ માટે;
ત્યાં આવી કૈંક કહ્યું ગાભરી મંથરાએ, §
કે 'તું હવે ન નૃપ' એમ કહ્યું પિતાએ. ૭

§ રાજાએ પોતે છત્ર પકડ્યું ને લક્ષ્મણ તથા શત્રુઘ્ન જે બન્ને સુમિ-

સીતા—એ તો મને ગમ્યું. મહારાજ તે મહારાજ, ને આર્ય-
પુત્ર તે આર્યપુત્રસ્તો.

રામ—હશે, એ વાત હવે રહેવા દો, અને કહો કે—તમે કેમ
આજ બધા અલંકાર કાઢી નાખ્યા છે ?

સીતા—હું હમણું નથી પહેરતી આર્યપુત્ર !

રામ—(હસીને) એમ ના કહો. હમણુંજ કાઢી નાખ્યા લાગે
છે, જીઓને—

(વસંતતિલકા)

પોંચ્યા અને શ્રવણ ભૂષણ કાઢવાથી,
ઉતાવળે છણુછણાઈ ગયેલ બહાલી;
લાગે ન ઠીક અતડું અડવું જણાયે,
માટે ઘરેણું ધરી લો ફરી તે જગાએ. ૮

સીતા—(હસતાં હસતાં) આપ તો ખોટાનેએ સાચું ઠરાવો
એવા છો આર્યપુત્ર !

રામ—શણુગાર સન્ને શણુગાર. લો કહો તો હું અરીસો ધરું.

(તેમ કરે છે. પછી એકદમ પાછા)

રહો રહો—

(અનુબંધ)

આદર્શો વલ્કલો જેવાં, દેખાયે સૂર્યરશ્મિ કે—
ધર્યા છે ભાવિત્તાર્યે, વા ખેલ કરવા મિષે. ૯

ત્રાના પુત્રો હતા તેમણે અભિષેકને માટે ઘડાઓ લીધા એટલામાં મંથરાએ
આવી રંગમાં ભંગ કર્યો. સૌમિત્રિએ ઘટ લીધા. સૌમિત્રિમાં લક્ષ્મણ ને
શત્રુધ્ન જેજનો સમાવેશ થાય છે.

અવદાતિકે ! તારાં યુવરાણીએ આજે આ શું પહેર્યું છે ?
 અવદાતિકા—‘ પોતાને શોભે છે કે નહિ ? ’ તે જોવાના કેતૂંહલે
 મારાં યુવરાણીએ આજે આ ગમ્મત કાખલ વલ્કલ
 પહેર્યું છે યુવરાજ !

રામ—મૈથિલિ ! વૃદ્ધ ઐશ્વાકુઓના † પોષાક તમે કયાંથી ધારણ
 કર્યો ! અમારી એ પોષાક ઉપર પ્રીતિ છે હોકે. લાવો.

સીતા—ના, નહિ આર્યપુત્ર ! એવું અમંગલ ના યાવો.

રામ—કેમ વારો છો દેવિ !

સીતા—અલિપેક અડધેથી ભાગી પડવાને લીધે મને આર્યપુ-
 ત્રના અમંગળ જેવું લાગે છે માટે.

રામ—છદ્.

(અનુક્રુપ)

તમે અર્ધાગ મારાંએ, પે'ર્યું પે'લાં અને પછી;
 શીદને ભુંડું માની લો, આપસુ આપ સુંદરિ ! ૧૦

(નેપથ્યમાં)

હા ! મહારાજ ! હા !

સીતા—સાંભળો આર્યપુત્ર ! સાંભળો, આ શું સાંભળાય છે ?

રામ—(સાંભળીને)

(અનુક્રુપ)

નિર્મર્યાદ દ્વનિ જ્યારે, થાયે સ્ત્રી પુરુષો તણો;
 જાણવું નક્કી દૈવેજ, મૂળે આઘાત આદર્યો. ૧૧

† ઐશ્વાકુઓ-ઈશ્વાકુના વંશજો; સૂર્યવંશના રાજાઓ.

(પ્રશ્ન)

જે હોય તે જલદી જણાવું જોઈએ.

કંચુકીય—(પ્રવેશ કરીને) કુમાર ! રક્ષણ કરો ! રક્ષણ કરો !

રામ—કેાનું રક્ષણ કરવાનું છે ?

કંચુકીય—મહારાજનું.

રામ—મહારાજનું ? અરે એમ કહો કે એક શરીર થઈ રહેલી પૃથ્વીનું. આ દોષ ક્યાંથી અને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો ?

કંચુકીય—સ્વજનમાંથી.

રામ—સ્વજનથી ? ત્યારે તો એનો પ્રતીકારજ નથી:—

(અનુક્રુપ)

શરીરે ઘા કરે શત્રુ, હૃદયે સ્વજનો, અને
કોણ સ્વજન એવું જે લગ્નવે મારું થૈ મને. ૧૨

કંચુકીય—રાણી કૈકેયી.

રામ—માતા કૈકેયી ? એમનાથી તો મંગળ પરિણામવાળું
કાર્ય થવું જોઈએ ને આ શું ?

કંચુકીય—કેમ ?

રામ—કારણ કે:—

(અનુક્રુપ)

જેને ઈન્દ્ર સમો ભર્તા, ને જે પુત્રવતી હુંથી;
સ્પૃહા તેને શી હોયે જે, અકાર્ય આવું તે કરે. ૧૩

કંચુકીય—બસ યુવરાજ ! બસ. સ્ત્રી જાતિની હીણ બુદ્ધિમાં

આપની સરળતા સામેલ ન કરો. એમની ભંભેરણીથીજ
અભિષેક બંધ રહ્યો ને આ બધું થયું.

રામ—એમ હશે તોપણ શું ? મને તો તેએ શુભ રૂપજ છે.
કંચુકીય—એમ કેમ ?

રામ—જુઓ, સાંભળો—

(માલિની)

અટક્યું નૃપનું તેથી, જાવું આરણ્યમાં † ને;
રહું પિતૃ શિર હોતાં, એનું એ લાડ મારે;
નવ નૃપતિવતીની, રૈ' ન ચિંતા પ્રજાને,
વળી મુજ અનુજેના, હાનિ પો'થી ન ભોગે. ૧૪

કંચુકીય—અણબોલાવ્યાંજ તેમણે અંદર દોડી આવી ‘ ભરતને
રાજ્યાભિષેક કરો ’ એવું કહ્યું, છતાં એમને લોભ નથી,
એમ આપ કેમ માનો છો ?

રામ—તમને મારી તરફના પક્ષપાતને લીધે એમ લાગે છે,
પરંતુ એમ નહિ, પણ—

(અનુકુપ)

શ્રીધને વેચિયું માગે, રાજ્ય તેમાં ન એમનો—
લોભ, બંધનું લેવાનો, કે'વાયેજ અમોતણો. ૧૫

કંચુકીય—અરેરે !

રામ—બસ કરો બસ. હું એમની વધુ નિંદા સાંભળવા માગ-

તો નથી. મહારાજ સંબંધી કંઈ કહેવાનું હોય તેજ
માત્ર કહો.

કંચુકીય—પછી

(અનુબંધ)

ઈસારે હાથને પાછાં-વાળ્યાં શોકે ન બોલતાં;
ઈષ્ટ હો વા ન હો કિંતુ, મૂર્છા પામ્યા પછી નૃપ. ૧૬
રામ—શું મૂર્છા પામ્યા.

(નેપથ્યમાં)

કેમ મૂર્છા પામ્યા ?

‘ નૃપની મુરછા, જો ના સ્હોતો, ધરો ધનુ શી દયા ? ’

(સાંભળી તથા તે તરફ જોઈને)

(અનુબંધ)

અશ્લોક્ય શોભિયો કેણે, † ધૈર્ય સાગર લક્ષ્મણ;
જેના રુઠ્યાની સામે સૌ-શતાકીર્ણ થઈ જશે. ૧૭

(પછી હાથમાં ધનુષ્યાણ લઈ લક્ષ્મણ પ્રવેશ કરે છે.)

લક્ષ્મણ—(ક્રોધથી) કેમ ? કેમ મૂર્છા પામ્યા ? અરે !

(હરિણી)

નૃપની મુરછા, જો ના સ્હોતો, ધરો ધનુ શી દયા ?

સ્વજન વિનયી, સર્વે મોળા, ગણાયજ છે સદા; ‡

† નહિ સંતાપવા જેવા લક્ષ્મણને કેણે શોભિયો-સંતાપ્યો કે જેથી
હવે બધું શતાકીર્ણ-સૌ કકડે-છિન્નભિન્ન થઈ જશે.

‡ લક્ષ્મણનું કહેવું એમ છે કે, જો રાજા મૂર્છા પામ્યા છે તે સહેવાઈ

રુચતું તમને, ન્હોયે આપો, રાજા મુજને કરું,
જગ અનખલા, નિશ્ચે જેણે, ઠગ્યા અમને બહુ. ૧૮
સીતા—આર્યપુત્ર ! સેવાને વખતે દિયેરજીએ તો ધનુષખાણ
લીધાં. અહો ! અપૂર્વ છે આમનો આયાસ તો !

રામ—ભાઈ સુમિત્રાપુત્ર ! શું છે ?

લક્ષ્મણ—કેમ શું છે ?

(અનુષ્ટુપ)

રાજા શોઆસને ડું છે ને, હકનું રાજ્ય હરાય છે;
ત્યાં શંકા ને ક્ષમા શાની, જ્યાં નિખાલસતા નથી ? ૧૯

રામ—ભાઈ ! મારા રાજ્યનું જવું તને ઉદ્યોગી બનાવે છે, એ
તારો ભ્રમ ને ભૂલ છે.

(અનુષ્ટુપ)

રાજા ભરત થાયે ને, રૈ'એ આવાજ આપણે;
છતાં જોર તને હોયે, તો તેથી રક્ષ એહને. ૨૦

લક્ષ્મણ—હું રોષ સહન કરી શકતો નથી. તમને નહિજ
રુચતું હોય તો લો આ ચાદયો.

રામ—(તેને રોષમાં જતો જોઈ)

ન હોય તો દયા ન કરો પણ ધનુષ ખાણ હાથમાં લો. પોતાનાં માણસો
પ્રતિ વિનય કરવા જતાં સામા મોળા ગણાઈશું. તમને-રામને-ન ગમતું
હોય તો મને રાજા આપો કે જેણે આપણને ઠગ્યા છે એવી સ્ત્રી ન્તિથી
આ જગતને રહિત કરું.

ડું શોઆસન-શોચ કરવા જેવી સ્થિતિમાં, મરણ પથારીએ.

(અનુષ્ટુપ)

બાળવા ઇચ્છતી હોયે, ત્રૈલોક્ય એવી, ભાવિના
લેખ શી બ્રહ્મી ગૈ છે, કેવી તડાઈ ભાલમાં. ૨૧
લક્ષ્મણ ! અહિં આવ, વીરા ! અહિં આવ.

લક્ષ્મણ—(પાછો ફરી) આ આગ્યો.

રામ—તને ધીરો પાડવા માટે આમ કહેવું પડે છે, બાકી જો—

(વસંતતિલકા)

સામે થવું પિતુની સત્યપરે રહેલા,
માતા પરે હરતી રાજ્ય શરો ચલાવા;
નિર્દોષ બંધુ હણવો ભરતાનુજોમાં, *
શું છે પસંદ વદ, એ ત્રણ પાતકોમાં ? ૨૨

લક્ષ્મણ—(આંસુ લાવી) તમે મને ઠપકો દો છો ત્યારે
મારીજ ભૂલ.

(અનુષ્ટુપ)

રાજ્ય માટે ધરું કલેશ, તેની ઇચ્છા ન આપને;
એ તો થૈ ધૃષ્ટ કૈ કાઢે છે, ચૌદ વર્ષ લગી વને. ૨૩

* રામ કહે છે કે—જો રાજની સામા થઈએ છીએ તો તે જ સત્ય વચન પાળવાને તત્પર થયેલા છે તેમાંથી તેમને બ્રહ્મ કરવાનું પાપ લાગે છે, રાજ્ય હરનારી પણ કૈકેયી માતા છે તેની સામે યતાં મા ઉપર હથિયાર ચલાવવા પડવા રૂપી પાપ લાગે છે અને ભરતની સામે થઈએ છીએ તો તે નિર્દોષ નાના ભાઈને મારવા રૂપી પાપ લાગે છે. આમ ત્રણે પાપના પ્રસંગ છે તેમાંથી કયું પાપ કરવું તને પસંદ છે તે કહે ?   † ધૃષ્ટ-નિર્લજ્જ, નોકર, બેસરમ.

રામ—આપણને ચૈદ વર્ષના વનવાસે મોકલવાનું કહેતાંજ
મહારાજને મૂર્છા આવી, સાંભળ્યુંને મૈથિલિ ! ત્યારે—

(અનુષ્ટુપ)

મંગલાર્થે મળેલાં તે, લે આવો વડકલો હવે;
મેળવેલો ન કે ખીજે, ધર્મ આપણ સાધીએ. ૨૪

સીતા—લો આર્યપુત્ર !

રામ—પણ તમે આ શું કરો છો ?

સીતા—હું આર્યપુત્રની સહધર્મચારિણી † છું કે નહિ ?

રામ—મૈથિલિ ! મારે એકલાએ વનવાસ જવાનું છે.

સીતા—હું ને તમે એકજને. હું તો આવીશજ.

રામ—ત્યાં વનમાં રહેવાનું છે ?

સીતા—હું તેને મોટા રાજમહેલો માનીશ.

રામ—સાસુ સસરાની સેવા છોડવી પડશે તે ?

સીતા—એમનાં નામ લઈ લઈને વનમાં હું દેવતાઓને પ્રણામ
કરીશ.

રામ—લક્ષ્મણ ! તારી ભાભીને વાર.

લક્ષ્મણ—આવા સ્તુત્ય વર્તન માટે મારાથી એમને કેમ ના
કહેવાય ?

† સહધર્મચારિણી—પતિની સાથે ને સાથે રહીને બધા ધર્મો આચરનારી,
સુખ દુઃખમાં સાથે રહીને ભાગ લેનારી સ્ત્રી.

(માલિની)

વિધુની પુઠળ જાયે, રાહુ દોષેય તારા, *
 વન તરુ પડતામાં, ભોંય આવેજ વેલા;
 કરિણી વળી તજે ના, હસ્તિને પંક ખુંટયા,
 ખચિતજ પતિપ્રાણા, નારીના ધર્મ એવા. ૨૫

ચેટી—(પ્રવેશ કરીને) જયજય સુવરાણી ! નેપથ્યપાલિની
 આર્યા રેવા પ્રણામ કહીને વિજ્ઞાપના કરાવરાવે છે કે-
 અવદાતિકા સંગીતશાળાનું એક વટકલ લઈ આવેલી છે
 તે, આ ખીજાં નવાં લઈને પાછું અપાવરાવજો.

રામ—ભદ્રે ! લાવ, એ વટકલથી સંતુષ્ટ થઈ છે ને અમને હાલ
 એની જરૂર છે.

(આખીને જાય છે. રામ તે લઈને પહેરે છે.)

લક્ષ્મણ—આર્ય ! પ્રસન્ન થાઓ, અને:

(અનુષ્ટુપ)

માળા ભૂષણ સૌ અર્ધું, આપો છો રૂઢિએ મને; †
 ત્યારે વટકલમાં શું જો, ધર્યાં આપેજ એકલે. ૨૬

* ચંદ્રમા રાહુના દોષવાળો છે એટલે વખતો વખત રાહુથી ગળાતો
 રહે છે તો પણ તારા-રોહિણી તેની સ્ત્રી તેનો ત્યાગ કરતી નથી પણ સાથે
 રહે છે. જાડ ઉપર ચઢેલી વેલ જાડ પડે તો તેની સાથે નીચે પડે છે અને
 કલણમાં હાથી કળી ગયો હોય છે તો પણ તેને તજીને હાથિણી જતી રહેતી
 નથી, પણ તેના દુઃખમાં ભાગ લે છે તેમ પતિ એજ છે જેનો પ્રાણ એવી
 સ્ત્રીએ સુખ દુઃખમાં પતિને છોડતી નથી. એ તેમનો પરમ ધર્મ છે, ને સી-
 તાજીને એ ધર્મને અનુસરતાં હું વારી રાકતો નથી.

† લક્ષ્મણ કહે છે કે, આજ સુધી ખરું જ્યારે આપ ખાસ ધ્યાનમાં

રામ—મૈથિલિ ! તમારા દિયેરને વારો.

સીતા—સૌમિત્રે ! તમે ના આવતા, વીરા !

લક્ષ્મણ—ભાભી !

(અનુષ્ટુપ)

એકલાં પાદશુશ્રૂષા, † ઇચ્છો છો કરવા તમે;

પરંતુ સંવ્ય ‡ મારો ને, જમણો આપનો થશે. ૨૭

સીતા—આપો, આર્યપુત્ર ! સૌમિત્રિનેએ આપણી સાથે આવ-
વાની રજા આપો, એમને બહુ ખોટું લાગે છે.

રામ—સૌમિત્રે ! સાંભળ, વદકલો એટલે—

(અનુષ્ટુપ)

તપ સંત્રામનું ત્રાણ, † નિયમ હસ્તિની શૃષ્ટિ; ‡

લગામ ઇદ્રિયાશ્વેની, ધરી લે ધર્મ સારથિ. ૨૮

લક્ષ્મણ—અનુગૃહીત થયો.

(લઈને પહેરે છે)

રામ—વનવાસની વાત સાંભળી લોકોએ રાજમાર્ગ રોકી દીધો
છે, માટે એમને ખસેડી માર્ગ કરાવો.

લક્ષ્મણ—આર્ય ! હું આગળ થઈ માર્ગ કરાવું છું, ચાલો.

રામ—મૈથિલિ ! હવે ઓઝલ મૂકી દો.

રાખી મને વહેંચી આપતા આવ્યા છો, ત્યારે આજે આ વલ્કલ આપે રાક્ષસ
માટે એકલેજ ધારણ કર્યા ? એનો પણ મને ભાગી બનાવો.

‡ પાદશુશ્રૂષા—ચરણ સેવા. † સંવ્ય—રાખો. ‡ ત્રાણ—કવચ. § શૃષ્ટિ—અનુક્રમ.

સીતા—જેવી આર્યપુત્રની આજ્ઞા.

(તેમ કરે છે)

રામ—લો ! લો ! પૌરજનો !

(ઉપજાતિ)

આંસૂ ભરી આંખ મુખે વિલોકો,

કલત્ર † આ છૂટથી આપ લોકો !

નિર્દોષ દૃશ્યા ‡ પ્રમદા ગણાયે;

યજ્ઞે વને ને વ્યસને વિવાહે. ૨૯

કંચુકીય—(પ્રવેશ કરીને) કુમાર ! ન જાઓ, ન જાઓ. આ જુઓને—

(વસંતતિલકા)

સૂણી વધૂ સહ વને જવું આપકેરું,

સૌમિત્રિનું ભઈપણે વળી સાથ રે'વું;

લોટી ઉઠ્યા રજભર્યા વનહસ્તિ જેવા,

આવે ડગૂમશુ જુઓ નૃપ આમ સામા. ૩૦

લક્ષ્મણ—આર્ય !

(અનુબુદ્ધ)

વનવાસી વિંટયા માત્ર, છાલે * તેમાં શું જોવું છે ?

(જરા રહીને)

રામ—ગયે આપણુ રાજજી, શિરસ્થાનો જુઓ લલે. ૩૧

(જાય છે.)

અંક પહેલો પૂર્ણ.

† કલત્ર—ઝી. ‡ નિર્દોષ દૃશ્યા—જેવામાં દોષ નહિ એવી.

* છાલ—વદલ, વનકુળ, છાલનાં વન.

અંક ૨ જો.

વિષ્કંભક.

(એક કંચુકીય પ્રવેશ કરે છે.)

કંચુકીય—અરે ઓ ! કામે લાગેલી પ્રતીહારીઓ ! તમે સૌ
હવે પોતપોતાના કામમાં સાવધાન થઈ જાઓ.

પ્રતીહારી—(અંદરથી બહાર આવી) આર્ય ! કેમ વાડ ?

કંચુકીય—પોતાના સત્ય વચનને પાળવા માગતા મહારાજ
દશરથ, વન જતાં રામને પાછા વાળી શક્યા નહિ તેથી
પુત્રવિરહના શોકાગ્નિએ કરી બળ્યાઝળ્યા હૃદયે ઉન્મ-
ત્તની માફક ગમેતેમ લવતા હાલ સમુદ્રગૃહમાં * જઈને
સુતા છે માટે.

(વસંતતિલકા)

મેરુ ધ્રુવે જ્યમ યુગ ક્ષય પાસ આવ્યે,
મોટા અગાધ જ્યમ સાગર શોષ પામે;
ઝાંખો જણાય રવિ મંડળ માત્ર જેમ,
લાગે નરેન્દ્ર મતિ દેહથી મંદ તેમ § ૧

પ્રતીહારી—અરેરે ! મહારાજ છેકજ એવા થઈ ગયા !

---

* સમુદ્રગૃહ—હિમગૃહ, ઠંડક રહે એવી ગોઠવણવાળું મકાન.

§ પ્રલયનો સમય પાસે આવતાં જેમ મેરુ ડગમગે છે, સમુદ્રો સુકાઈ
જાય છે અને સૂર્ય નિસ્તેજ થઈ જઈ આકાશમાં ચક્રતા જેવો જણાય છે,
તેમ આ રાજ દશરથ પણ તેમનો માળ નજીક આવવાથી શરીર અને
મનથી નબળા થઈ ગયેલા લાગે છે.

કંચુકીય—હા. પણ તમે હવે જાઓ.

પ્રતિહારી—આ ચાલી, આર્ય !

(જાય છે.)

કંચુકીય—(સર્વ બાળુ તરફ જોઈને) અહો ! રામ વનમાં
ગયા ત્યાર પછી તો અયોધ્યાએ છેકજ સુની પડી ગયેલી
લાગે છે. આ જુઓને—

(શાર્દૂલવિકીરિત)

હાથી ઘાસ ન લે, હયો ન હહણે, આંખો નિગાળે † ઉલા,
ત્રીઓ બાળક વૃદ્ધ સૌ નગરના લોકો ખિચારા અહા !
મૂકી મોજમજા ગરીબ મુખડે મોટેથી રોતા અને—
સીતા લક્ષ્મણ રામ જે દિશ ગયાં તે દીશ જોયા કરે. ૨

લાવ ત્યારે હવે હું પણ મહારાજની પાસે જાઉં. (પરિ-
હમણ કરી જોઈને) અહો દુઃસહ પુત્ર વિરહથી ઉત્પન્ન
થયેલા શોકને દાખી તથા પરાણે મનને ઠેકાણે રાખી ચાકરી
કરતી મહારાણીઓ કૌશલ્યા અને સુમિત્રાથી સારવાર
કરાતા ઓ રહ્યા પેલા મહારાજ તો ! અરેરે ! મહા કષ્ટા-
વસ્થામાં પડેલા જણાય છે, જુઓને—

(અનુક્રુપ)

પડે ઉઠે લવે લોથે, કરે ‘ હા હેતિ ’ † એમ ને;
જે દિશાએ ગયા રામ, તે દિશા નિરખ્યા કરે. ૩
લાવ અંદર નજીક જાઉં ?

(જાય છે.)

---

† આંખો નિગાળે—આંસુ પાડે. † હાહેતિ-હા=અરેરે, હાથ એમ.

(પછી યથાનિર્દિષ્ટ રાજ ને રાણીઓ જણાય છે.)

રાજા—(લવારો કરતા)

(વસંતતિલકા)

હા વત્સ રામ ! જગના નયનાભિરામ, *

હા વત્સ લક્ષ્મણ ! સલક્ષ્મણ સર્વ ગાત્ર;

હા સાધ્વિ મૈથિલિ ! પતિમહિ ચિત્તવાણાં,

રેરે ! ગયાં વન ખરેખર છોરું મારાં ? ૪

અહો નવાઈસ્તો ! ભાઈ ઉપરના સ્નેહને લીધે પિતા
ઉપરના સ્નેહને વિસરી ગયેલા લક્ષ્મણને જોવાને મારી
આંખો કેવી તલસી રહી છે. વળી ક્યાં છે પેલાં વહુ !
દીકરા વૈદેહિ !

(અનુક્રુપ)

રામે તબ્બલો રે હા ! તુચ્છકારેલ લક્ષ્મણ;

નિંદાપાત્ર હું લોકોનો, તબ્બલો શું તમે વડે ? ૫

પુત્ર રામ ! વત્સ લક્ષ્મણ ! વધૂ વૈદેહિ ! બાપુ ! કેમ તમે
કોઈ મને કશો પ્રતિઉત્તરજ આપતાં નથી ? અરેરે !
આ બધું કેમ આમ શૂન્ય થઈ ગયું છે, અને કેમ કોઈ
પણ મને કંઈ જવાબ આપતું નથી ? ભાઈલા ! કૌશલ્યા
પુત્ર ! વીરા ! ક્યાં ગયો ?

---

* જગના નયનાભિરામ—સૌની આંખોને પ્રિય લાગતા, સૌની આંખોને
હસાવનાર—આનંદ આપનાર.

(અનુદુપ)

સત્યસંઘ જિતક્રોધ, લોકપ્રિય વિમત્સર !

તૈયાર ગુરુ સેવામાં, તું ન હે કેમ ઉત્તર ?* ૬

અરેરે ! સર્વ જનનાં હૃદય તથા નયનને અભિરામ † એવા રામ ! તું ક્યાં છે ? ક્યાં ગઈ તારી તે મોટી ગુર્વનુવૃત્તિ ? ‡ ક્યાં ગઈ તારી પેલી શોકર્તો ઉપરની અનુકંપા ? † અને ક્યાં છે તૃણની માફક રાજ્યૈશ્વર્યની અવગણના કરનાર એવો તું રામ ? આપુ ! દીકરા ! મને વૃદ્ધ પિતાને તજીને અસંખદ ‡ એવા આ વાનપ્રસ્થ ધર્મનું તારે અત્યારે શું પ્રયોજન છે ? હા ! ધિક ! અરેરે ! આ તે કેવું દુઃખ ?

(ગીતિ)

રવિ સમ રામ ગયા કે, લક્ષ્મણ પુઠળ પડ્યા દિવસ પેર;

રવિ દિન પાછળ છાયા, જેવાં વહુવર જણાય ના ઘેર ? ૭

(ઉચું બોલે)

* સત્યસંઘ-સત્યરાશિ, ક્રોધ જેણે જિતેલો છે એવા, લોકને પ્રિય, મત્સર રહિત અને વડીલની સેવામાં હમેશ તૈયાર રહેનાર એવા હે રામ ! તું કેમ મને અત્યારે ઉત્તર આપતો નથી ? † અભિરામ-આનંદદાયક; ખુશી કરે એવું, સુંદર. ‡ ગુર્વનુવૃત્તિ-વડીલોના કલ્યાણમાં રહેવાપણું; મુરખીઓ જેમ કહે તેમ કરવું તે; કલ્યાણપણું. † અનુકંપા-દયા.

‡ અસંખદ-નહિ બંધબેસતું. દ્વિતીયાશ્રમની વયે વનમાં જવું એ આશ્રમ ધર્મના ક્રમને નહિ બેસતો આવતો ધર્મ-એ ધર્મ સ્વીકારવાનું-વનમાં જવાનું તારે અત્યારે કંઈ પ્રયોજન નથી, એવો તાત્પર્યાર્થ છે.

અરે ! હા ! કૃતાંતહતક ! §

(અનુક્રમ)

વાંઝિયાં અમને, ણીજા રાજાનો પુત્ર રામને;
વને વાઘણ કેકેને, એમ કીધું ન કેમ તે ? ૮

કૌશલ્યા—(રોતાં રોતાં) શાન્ત થાઓ મહારાજ ! શાન્ત થાઓ.
બહુ સંતાપ અને કલ્યાંત કરી કરીને આપ અમસ્તા
આપના જીવને ના જીરાવો. રામ, સીતા ને લક્ષ્મણને તો
હવે આપ વનવાસની અવધેજ જોઈ શકશો.

રાજા—અરે ! તમે વળી કોણ છો ?

કૌશલ્યા—અજાણામણા પુત્રને જન્મ આપનારી એવી હું
કૌશલ્યા.

રાજા—શું ? શું ? સર્વ લોકનાં હૃદય તથા નેત્રને અભિરામ
એવા રામનાં જનેતા—તમેજ તે કૌશલ્યા કે ?

કૌશલ્યા—હા મહારાજ ! એજ હું અભાગિણી કૌશલ્યા.

રાજા—કૌશલ્યે ! તમારી કૃપાનેજ ધન્ય છે, કે જેણે રામ જેવા
પુત્રને ધારણ કર્યો હતો. અરેરે ! આ શું દુઃખ અને
કેવી વિટંબના !

(અનુક્રમ)

હાય રે ! દુઃખ આ મોટું, અસહ્ય લા'ય જેવું હું;
ઈદ્રિયોથી હુંટાયેલો, † ના ટાળી કે સહી શકું ? ૯

§ કૃતાંતહતક—જાળ. † ઈદ્રિયોથી હુંટાયેલો—જેની ઈદ્રિયોની સક્તિ
જતી સ્હેલી છે એવા—અશક્ત.

(સુમિત્રા સામું જોઈને)

ત્યારે વળી આ બીજું દેખુ છે ?

કૌશલ્યા—વત્સ લક્ષ્મણ—

[આટલું સાંભળતામાં તો બહેબાકળા જેવા તે બેઠા થઈ જઈને]

રાજા—ક્યાં છે ? ક્યાં છે ? મારો લાડકો લક્ષ્મણ ? અરેરે ! કેમ મને દેખાતો નથી ?

(બન્ને રાણીઓ ગાભરીગાભરી ઉડી રાજાને ઝાલી ટેકા આપે છે.)

કૌશલ્યા—‘ વત્સ લક્ષ્મણની જનની સુમિત્રા ’ એમ હું કહેવા જતી હતી એટલામાં તો તમે અધીરા ‘ લક્ષ્મણ ’ એવું સમજી ગયા.

રાજા—(સુમિત્રા તરફ જોઈને) અયિ સુમિત્રે !

(અનુક્રુપ)

તારોજ પુત્ર સત્પુત્ર, જે અહોરાત રામની—
છાયાપેરે પુંઠે પુંઠે, રે’શે જાતો વને સતી. ૧૦

કંચુકીય—(પ્રવેશ કરીને) જયજય ! મહારાજ ! અમાલ્ય સુમંત્રજી પધાર્યા છે.

રાજા—(ફરીને એકદમ બેઠા થઈ જઈ) શું મારા રામ સાથે ?

કંચુકીય—ના, એકલાજ, રથ સાથે.

રાજા—એકલાજ રથ સાથે ? અરેરે ! હાય !

(મૂર્છા ખાઈ પથારીમાં ઢળી પડે છે.)

કૌશલ્યા ને સુમિત્રા—મહારાજ ! શાંત થાઓ ! સાવધાન થાઓ.

(પ'પાળે છે.)

કંચુકીય—અરેરે ! કેવી કષ્ટાવસ્થા ! આવા મહાન્ પુરુષો પણ
જ્યારે આવી આપત્તિમાં આવી પડે છે ત્યારે એમજ
કહેવું જોઈએ કે, દૈવ અનુદાનનીય છે. * મહારાજ !
સાવધાન થાઓ, સ્વસ્થ થાઓ.

રાજા—(કાંઈક સ્વસ્થ થઈને) બાલાકે ! સુમંત્રજી શું માત્ર
એકલાજ આંચા છે ?

કંચુકીય—નહિ ત્યારે મહારાજ ?

રાજા—અહો ! કષ્ટ !

(અનુષ્ટુપ)

જો મુનો રથ આંચો તો, લાગ્યો મારો મનોરથ;
નક્કી મનેજ લેવાને, કાળે એ મોકલ્યો રથ. ૧૧

જાઓ એમને ઝટ અંદર લઈ આવો.

કંચુકીય—જેવી મહારાજની આજ્ઞા.

(જાય છે.)

રાજા—(લવારામાં)

(અનુષ્ટુપ)

ધન્ય છે તે તળાવોના, વાયુને જે યથાસુખે;

વિચરંતા અરણ્યોમાં, કરે છે સ્પર્શ રામને. ૧૨

સુમંત્ર—(અંદર આવતાં આમતેમ જોઈને સશોક)

* અનુદાનનીય—નહિ બોલેલી રાકાય એવું, અનિવાર્ય.

(સાલિની)

આ પોતાનાં કામકાળે મુકીને,
 રામસ્નેહે આંસુ આંખે ભરીને;
 ચિંતાશોકે ખિન્ન ને દેહદગ્ધ,
 નિંદે રોતા રાયને સર્વ ભૂત્ય. † ૧૩

(નજીક જઈને)

જયજય ! મહારાજ ! જયજય !

રાજા—અમાત્ય સુમંત્ર ! ‘ વડો ક્યાં છે મારો ? ’

(માથું ધુંળાવી)

ના, ના, એમ નહિ ? મારો નહિ તમારો પણ—

(શિખરિણી)

વડો ક્યાં છે રામ ? પ્રિય સુત ! સુમિત્રાસુત કહિં ?
 કહિં છે વૈદેહી ? અતિ ગુરુજને ભક્તિ ધરતી, \$
 કહાવ્યું છે કેા’ કેા’ ? ધિક ધિક પિતા જે હું મરવા—
 પડેલો તેને શું, સકળ જનને શોક કરતા. ૧૪

સુમંત્ર—એવું અમંગળ શા માટે બોલો છો ? થોડાજ સમ-
 યમાં વળી આપ તેમને પાછા મળશે.

રાજા—ખરું, મેં અયુક્ત કહ્યું. તે તપસ્વીઓને ઉચિત પ્રશ્ન

† રાજમહેલની અંદરની હાલતનું વર્ણન છે. નોકર ચાકરો પણ
 મહારાજને નિદતા રામને માટે કકલાણ કરી રહ્યા છે. \$ વહીવટો ઉપર
 બહુજ ભક્તિવાળી વિદેહ રાજની પુત્રી-વૈદેહી-સીતા.

નથી ? હશે, કહો ત્યારે એ તપસ્વીઓનાં તપ તો સારી રીતે ચાલે છેને ? અરણ્યોમાં ફરતાં વૈદેહીને ખેદ તો નથી થતોને ?

સુમિત્રા—સુમંત ! શરીરે આછાં વલ્કલવાળી ને બાળા છતાં અબાળચરિત્રા * એના સ્વામીની સહુધર્મચારિણી સીતા અમને કે મહારાજને કંઈ કહાવતી નથી શું ?

સુમંત્ર—સર્વે મહારાજને—

રાજા—ના, ના. હું હૃદયાતુરના શ્રોત્રરસાયન † અને આપધરૂપ એમનાં નામ દઈ દઈને બધું મને ખરોભર સંભળાવો.

સુમંત્ર—જેવી મહારાજની આજ્ઞા, આયુષ્યમાન રામ.

રાજા—રામ, આ રામ. નામ શ્રવણથી મને સ્પૃષ્ટ જેવો ભાસે છે. હાં પછી ?

સુમંત્ર—આયુષ્યમાન લક્ષ્મણ.

રાજા—આ એ લક્ષ્મણ, હાં પછી ?

સુમંત્ર—આયુષ્યમતી જનકરાજપુત્રી સીતા.

રાજા—આ એ વૈદેહી, રામ લક્ષ્મણ ને વૈદેહી. સુમંત્ર ! આ કેમ કંઈ ઠીક લાગતો નથી ?

સુમંત્ર—ત્યારે કેમ મહારાજ ?

રાજા—રામ વૈદેહી ને લક્ષ્મણ, એમ કહો.

* અબાળચરિત્રા—મોઢા-આધેડના જેવી સમજી. † શ્રોત્રરસાયન—મનને પ્રિય લાગે એવું.

(અનુબંધ ૫)

અરણ્યો બહુ ભોવાળાં, હોય છે તેથી મૈથિલી;

રામ લક્ષ્મણની વચ્ચે, સનાથા થૈ રહો તહિં. † ૧૫

સુમંત્ર—વારૂ, એમ મહારાજ. આયુષ્યમાન રામ.

રાજા—આ તે રામ.

સુમંત્ર—આયુષ્મતી જનકરાજપુત્રી.

રાજા—હા તે વૈદેહી.

સુમંત્ર—આયુષ્યમાન લક્ષ્મણ.

રાજા—આ તે લક્ષ્મણ. બાપુ ! રામ ! વધૂ વૈદેહી ! ને વત્સ
લક્ષ્મણ ! દીકરા ! આવો તમે સૌ મને ખૂબ જોરથી ભેટો.

(અનુબંધ ૫)

લેટું છું દેખું છું વારા-શર્તી રાઘવ રામને;

ને હું તેથીજ જીવું છું, ગતાયુ એ ક્રિયામૃતે. ૧૬

સુમંત્ર—શૃંગિવેરપુરે રથમાંથી ઉતરી અયોધ્યાભિમુખ ઉભાં
રહી તેમણે સર્વેએ મહારાજને મસ્તક નમાવી કંઈ વિ-
સાપના કરવા માંડી, પરંતુ—

(અનુબંધ ૫)

ધારેલું કૈંક કે'વાને, ઓઠે આવી રહ્યા છતાં;

કંઠસ્થોએ § રૂંધાયાથી, અબોલ્યાંજ વને ગયાં. ૧૭

---

† અરણ્યોમાં રામ લક્ષ્મણની વચ્ચે સીતા સુરક્ષિત રહે એમ. વળી સીતા
મોટી ભોળાઈ નાટ તેનું નામ ક્રમે પણ વચમાં જોઈએ. § કંઠસ્થોએ—લાળે
ગળે ભરાઈ જવાને લીધે, ડચ્ચરો ખાઝવાથી બોલી શક્યાં નહિ.

રાજા—અણુબોલ્યાંજ વન ભણી ચાલી ગયાં ? અરેરે !

(મોટી મૂર્ખામાં પડે છે.)

સુમંત્ર—(ગાભરો ગાભરો) બાલાકે ! જાઓ જઈને પ્રધાનોને
કહો કે મહારાજ અપ્રતીકાર દશામાં પડેલા છે.

કંચુકીય—આ જાઉં.

(જાય છે.)

રાણીઓ—મહારાજ ! સાવધાન થાઓ, સાવધાન થાઓ.

રાજા—(જરા સ્વસ્થ થઈને)

(અનુક્રુપ)

મારે અંગે અડો દેવિ ! હું તમોને ન દેખતો;
ગયેલી રામમાં વૃત્તિ,* હજી પાછી વળી નથી. ૧૮

પુત્રરામ ! મેં જે સતત ધારેલું તે આ કે:—

(શાર્દૂલવિક્રીક્રિત)

આપી રાજ્ય તને, કરી સુનૃપના લાભે કૃતાર્થ પ્રજા,
તુંએ બંધવને બનાવ વિભવી, તારા સમા સર્વદા;
એવી શીખ દઈ તપોવનભણી જાવાની ઇચ્છા હતી,
કેકેએ ક્ષણ એક માત્ર મહિ હા ! તે ધૂળધાણી કરી. ૧૯

સુમંત્ર ! જાઓ કેકેયીને કહો કે:—

(અનુક્રુપ)

થાઓ રાજી ગયો રામ, આ હુંએ મરવા પડ્યો;
તેડાવી લઈને પુત્ર, શીઘ્ર પાપ પુરું કરો. ૨૦

* વૃત્તિ-શુદ્ધિ.

સુમંત્ર—જેવી મહારાજની આજ્ઞા.

રાજા—(ઉંચું જોઈને) અહો ! શું મારા પિતરો રામકથાના શ્રવણથી સન્દગ્ધ હૃદયવાળા થઈ મને આશ્વાસન આપવા આવ્યા છે ? અરે ! હા ! કોણ છે અહિં ?

કંચુકીય—(પ્રવેશ કરીને) જયતુ ! મહારાજ ! શી આજ્ઞા છે ?

રાજા—પાણી લાવ.

કંચુકીય—(પાણી લઈ આવીને) આ પાણી, મહારાજ !

રાજા—(આચમન કરી ઉંચું જોઈને)

(પુષ્પિતાગ્રા)

સુરપતિ સખ આ દિલીપ, ને આ—

રઘુ, મુજ પૂજ્ય પિતા, અહો અજે આ;

અભિગમન તમારું, ત્યાં શું મારે

સમય થયો વસવા તણો જણાવે ? ૨૧

હે રામ ! વધૂ વૈદેહિ ! બેટા લક્ષ્મણ ! આ હુંએ હવે પિતરો સાથે જાઉં છું.

(ઉંચું જોઈ લવારામાં)

પિતરો ! આ, આ હું આવ્યો.

(મૂર્ચ્છામાં પડે છે.)

(કંચુકીય પડેલા ઢાંકે છે.)

સર્વે—હાય હાય મહારાજ ! હા ! મહારાજ !

(કલ્પાંત કરતાં સૌ જાય છે.)

અંક ૩ જો.

પ્રવેશક.

(સુધાકાર પ્રવેશ કરે છે.)

સુધાકાર—(સંભાર્જનાદિક * કરીને મનમાં) આર્ય સંભવકે
બતાવેલું બધુંએ કામકાજ થઈ ગયું ત્યારે લાવ હવે
જરા સુધં જાઉં.

(સુએ છે.)

ભટ્ટ—(પ્રવેશ કરી તથા સુધાકાર પાસે જઈ તેને મારીને)
પાપી, દાસીપુત્ર ! કેમ કંઈ કામકાજ કરતો નથી ને
નકામ સુતો છે ?

(તેને ઝપાટે-મારે છે)

સુધાકાર—(જાગીને) મારો ખુશીથી મારો.

ભટ્ટ—મારીશ, તો તું શું કરવાનો છે ?

સુધાકાર—હું બિચારો શું કરું ! મને અભાગિયાને કંઈ કાર્ત-
વીર્યની માફક હજાર હાથ છે ?

ભટ્ટ—હજાર હાથ હોત તો તું શું કરત ?

સુધાકાર—તમને મારત.

ભટ્ટ—આવ ત્યારે દાસીપુત્ર ! હવે તો તને મુએજ મૂકું.

(મારવા માંડે છે.)

---

* સંભાર્જન-વાળુ.

સુધાકાર—(રડતાં રડતાં) મારો વાંક ગુનો જોયા કે જાણ્યા
વગરજ અમસ્તા શા માટે મારો છો ?

ભટ્ટ—શું તારો કંઈ વાંક ગુનોજ નથી ? મેં તને કહ્યું ન હતું
કે, રાજકુંવર રામને રાજ્યવિભ્રષ્ટ કર્યાના સંતાપથી સ્વર્ગે
ગયેલા મહારાજ દશરથનું પ્રતિમાગૃહ જોવા જવાને
અંતઃપુરને લઈ મહારાણી કૌશલ્યા વગેરે અત્રે પધાર
નાર છે, તેથી બધું ઠીકાઠીક ને સાફસુફ કરી રાખજે.
જોલ તેં શું કર્યું છે ?

સુધાકાર—કેમ નથી કર્યું ? જુઓને પ્રતિમાગૃહના ગંભારમાંથી
કબુતરના માળા કાઢી નાંખ્યા, ભિંતોએ અમૃત જેવા
ધોળા ચંદનના થાપા માર્યા, ફૂલના હારનાં તોરણ બાંધી
બારણાંને શોભાવમાન કર્યા અને રેત પાથરી દઈ આંગ-
ણાને રમણીય બનાવ્યું છે કે નહિ ? જોલો મેં તમે
કહેલું તેમાંનું શું નથી કર્યું ? સર્વે કર્યું છે.

ભટ્ટ—ત્યારે હવે વિશ્વાસે ખુશીથી જા. હું પણ જઈને પ્રધાન-
જીને નિવેદન કરું છું કે ‘ સઘળું ઠીકાઠીક કરી નં-
ખાવ્યું છે. ’

(બન્ને જાય છે.)

(પછી રથ અને સૂત સાથે ભરત આવતો દેખાય છે.)

ભરત—(આતુરતાથી) સૂત ! મોસાળમાંના લાંબા નિવાસને લીધે હું અયોધ્યાનાં વૃત્તાંતોથી અજાણ છું; પણ મને ખાતરી લાયક એવી ખબર તો મળી છે કે, મહારાજનું શરીર સારું નથી, બોલ—

(શિખરિણી)

પિતા શાણે માંઢા ?

સૂત— હૃદય પરિતાપે અતિ ઘણું,

ભરત—કહે છે શું વૈદો ?

સૂત— નથિ નિપુણ એમાં લિપજ† એ;

ભરત—શું ખાત્રો કયાં સૂએ ?

સૂત— નિરશન પડ્યા છે ભૂમિ પરે,

ભરત—શું આશા છે ?

સૂત— દૈવે,

ભરત— હૃદય થથરે હાંક રથને. ૧

સૂત—જેવી આયુષ્માનની આજ્ઞા.

(રથ ચક્રાવે છે.)

ભરત—(રથના વેગને જોઈ) અહો ! શું આ રથનો વેગ છે.
એનાથી આ બધું—

(શિખરિણી.)

કુમો દોડતાં ને, વિષય ફેં લધુ લાગે ઝડપથી,
 નદી વહે ઉડંતી, જ્યમ પડતી પૈડાંમહિ મહી;
 ન દેખાયે આરા, વલય સરખાં ચક્કર દિસે,
 ઉડાડેલી ઘોડે, રજ પુંકળ ના આગળ પડે. ૨

સૂત—આયુષ્માન ! વૃક્ષોના ક્યારા સિચેલા હોવાથી જણાય
 છે કે, અયોધ્યા હવે ઘણું નજીક હોવું જોઈએ.

ભરત—સ્વજનને મળવાને ઉત્સુક મારું મને અહો ! કેટલું
 બધું ઉતાવળું થઈ રહ્યું છે ? અને એમ થાય છે કે—

(શાર્દૂલવિકીરિત)

જાણે મેં જઈ તાતના ચરણમાં માયું મુકયું પ્રેમથી,
 ને સ્નેહાળ નૃપે વળી સ્વકરથી લીધો મને ઉચકી;
 આવ્યા ત્યાં મમ બંધુઓ ધસમસ્યા લેગા થઈ ભેટવા,
 માતાઓ નયનાંબુએ * લિજવવા લાગી મને વત્સલા.

‘ મોટા પૂર્ણ પરાક્રમી નૃપ સમા રાજા અહો આપણા, ’
 ભૂત્યો † એમ બધા વખાણ કરવા મારાં વળી લાગ્યા;
 મારી વાણિ વિચિત્ર વેષ પર ત્યાં જાણે મને જોઈને,
 લાગ્યા લક્ષમણ આદિ સર્વ હસવા એવું હું જોઉં અરે. ૩

સૂત—(મનમાં) મહારાજ મરી ગયા તે નહિ જાણતો આ
 કુંવર બિચારો પરિણામે નિષ્ફળ મનોરથ કરતો અયોધ્યા

ફે વિષય—પ્રદેશ, દેશ. * નયનાંબુએ—આંસુએ. † ભૂત્ય—ચાકર નોકર.

આવે છે, પણ અરેરે ! જાણતા હોવા છતાંએ આપણાથી
એ બધું કંઈ આને કહેવાય છે ? નહિસ્તો—

(અનુબંધ)

પ્રાણ ત્યાગ પિતાનો ને, ઐશ્વર્ય લોભ માતનો;

પ્રવાસ જેઠ જાતાનો, કહે એ ત્રણ દોષ કો ? ૪

ભટ્ટ—(પ્રવેશ કરીને) જયજય ! કુમાર !

ભરત—શું શત્રુધન સામા આવ્યા છે ?

ભટ્ટ—હા, શત્રુધન આપને તેડવા સામા આવ્યા છે; પરંતુ ઉપા-
ધ્યાયે કહેવરાવ્યું છે કે—

ભરત—(વચમાંજ) શું ઉપાધ્યાયે કહેવરાવ્યું છે, કહો ?

ભટ્ટ—દૃતિકા હવે એક નાદી * જેટલો સમયજ બાકી રહેલ
છે માટે રોહિણી બેડા પછી કુમારશ્રીએ અયોધ્યામાં
પ્રવેશ કરવો.

ભરત—ભલે, એમ કરીશું. હું તો હમેશ વડીલો જેમ કહે
તેમજ કરતો આવ્યો છું. તમે હવે જાઓ ત્યારે.

ભટ્ટ—જેવી આપની આજ્ઞા.

(જાય છે.)

ભરત—હવે કયાં ખોટી થવું ? ભલે અહિં આટલામાંજ થોભીએ.

આ વૃક્ષોની ઘટામાં આવેલા દેવસ્થાનમાં જઈને વિશ્રામ
કરીએ. જેથી દેવપૂજા ને વિશ્રાંતિ બેઉ મળે; વળી મોટા
લોકનો સમુદાયાર § પણ સચવાય કે, ‘ બહાર જરા

---

* નાદી—એક ઘડી જેટલો સમય. § સમુદાયાર—રૂઢિ, રીત, વ્યવહાર.

વિસામો લઈને પછી નગરમાં પેસવું. ' અરે સૂત !
અહિ આગળ રથને હવે ઉભો રાખો.

સૂત—જેવી આજ્ઞા.

(રથ ઉભો રાખે છે.)

ભરત—એકાંતે ઘોડાઓ છોડજો.

સૂત—જેવી આજ્ઞા.

(ઘોડાને છાયામાં લઇ જાય છે)

(ભરત પોતે થોડું આગળ વધી તથા જોઈને)

ભરત—અહો ! ચોખા ને પુષ્પ સાથે મજેના બલિ મૂક્યા છે,
ભિતો ઉપર ચંદનના થાપા માર્યા છે, બાંધેલાં પુષ્પમા-
ળાઓનાં તોરણોથી મજેનાં બારસાખ શોભાવેલાં છે અને
આંગણામાં મજેની રેત પાથરી દીધેલી છે ત્યારે શું,
આજ અહિ કંઈ પર્વ વિશેષ અથવા આસ્તિક્ય આહ્-
નિકના પ્રસંગ જેવું તો નહિ હોય ? કયા દેવતાનું આ
સ્થાન હશે ? કારણ કે, પ્રહરણ, § દવળ કે બીજું કંઈ
બાહ્ય ચિહ્ન દેખાતું નથી ? ભવતુ, અંદર ગયા પછી
બધું જણાશે.

(અંદર પ્રવેશ કરી તથા જોઈને)

અહો ! શું આ પત્થરનું ક્રિયામાધુર્ય છે ? અહો ! કેવી
દેવતાઈ મૂર્તિઓ છે અને દેવતાઓને ઉદ્દેશીને બનાવેલી
પ્રતિમાઓમાં કેવો માનુષ વિશ્વાસ આણેલો છે ? આ

કયા ચાર દેવોની ચોકડી હશે ? બહે, ગમે તે દેવતાઓ હો, પરંતુ મને તો ભેતાંજ આનંદ ઉત્પન્ન કરે છે.

(અનુબુદ્ધ)

દેવ છે એમ જાણીને, યુક્ત શીર નમાવવું;
પ્રતિષ્ઠા ન કરેલાને, વંદ્યું વાર્ષિક † જાણવું. ૫

દેવકુલિક—(પ્રવેશ કરીને) નિત્ય કર્મથી પરવારી હજી તો હું જમવાની તૈયારી કરું છું એટલામાં કોણ એ પ્રતિમાઓની જાણે નાની જંગમ આકૃતિજ હોય નહિ એવું અંદર ગયું ? લાવ જોઈ જોઈએ ? અંદર જતાં જણાશે.

(પ્રતિમાગૃહમાં ગય છે.)

ભરત—નમસ્કાર.

દેવકુલિક—અરે ! જો જો પ્રણામ કરતા ?

ભરત—કેમ ?

(અનુબુદ્ધ)

વક્તવ્ય કૈંક છે શું, વા વિશિષ્ટ ‡ કાર્ય કૈં રહ્યું ?
પ્રતિષેધ કરે કેમ ? દાખવે વા પ્રભુત્વ શું ?

દેવકુલિક—ના ના, એવું કંઈ ખાસ કારણ નથી, માત્ર એટલુંજ કે, ગ્રાહ્યજી હોય તે આ પ્રતિમાઓને દેવ ધારીને ભૂલથી પ્રણામ ન કરે; કારણ કે, આ પ્રતિમાઓ દેવની નહિ, પણ ક્ષત્રિય રાજાઓની છે.

† વાર્ષિક—શ્રદ્ધ સંબંધી. ‡ વિશિષ્ટ—એવા ભાવાર્થ છે કે, એને કંઈ કહેવાનું હશે, કંઈ સમુદાયારની ભૂલ થઈ હશે કે પોતાનું પ્રભુત્વ-અધિકાર બતાવતો હશે ? કેમ પ્રતિષેધ કરતો હશે વારુ ?

ભરત—એમ. કયા સન્નિય રાજાઓની પ્રતિમાઓ છે, મે તેમનાં નામે શું ?

દેવકુલિક—ઈક્ષ્વાકુરાજાઓ.

ભરત—(હર્ષથી) ઈક્ષ્વાકુઓ ! અયોધ્યાના મહારાજાઓ, અહો શું !

(સંગ્ધરા)

આ તે જે મોખરે રે' અસુર પુર વધે, સર્વદા દેવતાને,
આ તે જે સ્વર્ગે જાયે, નિજ સુકૃતવડે, સાથ લે દેશને તે;
આ તે જે સર્વ પૃથ્વી, નિજ ભુજ બળથી, જીતિને મેળવે તે,
આ તે જે મૃત્યુથી ના ઝટપટ કરમાં, આવતા શોધતાં તે.*૭

અહો ! અણુધાર્યુંજ આજે મને આ મોટું કૃણ પ્રાપ્તિ થયું. તમે મને આ પ્રતિમાઓ ઓળખાવશો ?

દેવકુલિક—(આંગળી કરી) હા. સર્વ રત્નની પ્રાપ્તિ થાય એવો વિશ્વજિત યજ્ઞ કરનાર ને ધર્મપ્રતીપને પ્રજ્વલિત કરનાર આ મહારાજા દિલીપની પ્રતિમા છે.

ભરત—(પ્રતિમાપ્રતિ) ધર્મપરાયણ મહારાજા ! તમને મારા નમસ્કાર છે. વારુ, આ બીજી પ્રતિમા કોની છે ?

---

* ઈક્ષ્વાકુ વંશના રાજાઓનાં પરાક્રમ વર્ણવતાં કહે છે કે, આજ તે રાજાઓ કે જે દેરાસુર સંગ્રામમાં દેવને મોખરે રહે છે, પોતેજ નહિ પણ પોતાની પ્રજાઓ સુધ્ધાં જે સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ કરાવે છે ને એમને એમ નહિ પણ પોતાના ભુજ બળે પૃથ્વી પ્રાપ્ત કરે છે અને તેજ આ રાજાઓ કે જે શોધવા છતાં પણ ઝટ મૃત્યુને હાથ આવતા નથી.

દેવકુલિક—જેને ઉઠતાં અને બેસતાં હજારો પ્રાણીઓનાં વૃદ્ધિ
પુણ્યાહવાયનોની † રક્ષાનો ચંગળ ધ્વનિ કર્યા કરતાં
હતાં, એવા આ મહારાજ રધુ.

ભરત—ખરેખર મૃત્યુજ બળવાન છે, કારણ કે, એવાં પુણ્યા-
હવાયનોની રક્ષાનું પણ તે અતિક્રમણ કરી ગયું. પ્રા-
ણીજનોએ જેમને રાજ્ય દ્વંષ સમજાયેલું હતું એવા
મહારાજ રધુ ! તમને મારા પ્રણામ છે. વારુ, પેલી કેની
પ્રતિમા છે ?

દેવકુલિક—પ્રિયા વિયોગ નિર્વેદને લીધે રાજ્યભાર તણ દેનાર
અને નિત્ય અવભૂથ ‡ સ્નાન કરવાથી શાંત પડેલા રજે-
શુણવાળા આ મહારાજ અજ.

ભરત—જેનો પશ્ચાત્તાપ પણ શ્લાઘનીય છે એવા મહારાજ
અજ ! તમને મારા નમસ્કાર છે. *

(દશરથની પ્રતિમા જોઇ પર્યાકુળ થઇ)

બહુમાનથી વ્યગ્ર મને સુવ્યક્ત હોવા છતાં નહિ ઓળ-
ખાતા આ કોણુ છે ? તે હવે કહો ?

† પુણ્યાહવાયન—આ પુણ્યનો દિવસ છે એમ ચજમાનને પ્રાણીઓ ત્રણ
વાર આશિષ વચન કહેવું તે, કોઈ પણ યજ્ઞ પ્રતાદિની પૂજા કરતા પહેલાં
આ આશીર્વાદ દેવામાં આવે છે. ‡ અવભૂથ—યજ્ઞની સમાપ્તિનું સ્નાન.

* જુઓ કાલિદાસે રઘુવંશમાં રામના પૂર્વજોનો આજ ક્રમ રાખેલો
છે. દિલીપ રધુ ને અજના ચરિતનું જે હુંકું સૂચન આમાં છે તે રઘુવંશમાં
વિસ્તારથી લખાયેલું છે. જે વૃત્ત ઇતિહાસ ભાસના જાણવામાં હતાં તેજ
કાલિદાસના જાણવામાં હતાં. ઇતિવૃત્તો, લોકાચારો, ગૃહાચારો ને વ્યવહારોના
જે સંસ્કાર ભાસ ઉપર હતા તેજ કાલિદાસ ઉપર પડેલા સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે.

(દશરથ ભરી ગયેલા છે તે છુપાવવા ગોથ ભારીને)

દેવકુલિક—આ દિલીપ.

ભરત—હા, એ દિલીપ, પિતાજીના પિતામહ, પછી ?

દેવકુલિક—આ મહારાજ રઘુ.

ભરત—હા, મહારાજના પિતામહ; પછી ?

દેવકુલિક—આ મહારાજ અજ.

ભરત—હા, એ પિતાજીના પિતા; પણ આ કોણ ?

દેવકુલિક—(ઉઠાવતો) આ દિલીપ, આ રઘુ અને આ અજ.

ભરત—હું તમને બીજાં કંઈ પૂછું છું. શું જીવતાની પ્રતિમા કરીને મુકાય છે ?

દેવકુલિક—ના, માત્ર અતિકાંતનીજ પ્રતિમાઓનું સ્થાપન થાય છે.

ભરત—હાં, એજ ત્યારે હું તમને પૂછું છું.

દેવકુલિક—રહો. (મનમાં)

(અનુષ્ટુપ)

જેણે પ્રાણો અને રાજ્ય, સ્ત્રી શુદ્ધકાર્યે † તજેલ છે;

તે અજાતમજની † મૂર્તિ-માટે આ મુજને પૂછે ? ૮

(ભરત સમજી જઈને)

ભરત—હા ! તાત !

(મૂર્છા ખાઈ ભૂમિપર ઢળી પડે છે પણ થોડીવારે ભાનમાં
આવી-મનમાં પોતેજ પોતાને કહે છે કે)

† શુદ્ધ-સ્ત્રી ધન. † અજાતમજ-દશરથ.

(શાંભીની)

હૃદય ! શક તને જે, આવતો'તો ખચીત,

મરણ પિતૃતણું તે, સૂણું તું રાખી ધીર;

મુજ તનુ અડક્યાથી, શુદ્ધ એ નીચ શબ્દ,

અશુચિ થઈ ખરે હા ! શુદ્ધિને થાય ચોગ્ય. ૯

દેવકુલિક—આર્ય ! ‘આર્ય’ એ તો ઇક્ષ્વાકુઓના કુળની
બોલચાલનો શબ્દ છે. શું આપ કૈકેયી પુત્ર ભરત છો ?

ભરત—હા, કૈકેય નહિ પણ દશરથ પુત્ર ભરત છું.

દેવકુલિક—તેજ હું પૂછું છું.

ભરત—ત્યારે બાકીનું બધું મને કહો ?

દેવકુલિક—(મનમાં) અરેરે ! હવે શું કરવું ?

(પ્રકાશ.)

સાંભળો ત્યારે. મહારાજ દશરથ સ્વર્ગે ગયા, પરંતુ
સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે રામ વનગમનનું પ્રયોજન હું
જાણતો નથી.

ભરત—શું કહ્યું ? શું ? રામ વનમાં ગયા ?

(ફરી મૂર્ચ્છામાં પડે છે.)

દેવકુલિક—કુમાર ! સાવધાન થાઓ, સાવધાન થાઓ.

ભરત—(સાવધાન થઈ)

(અનુષ્ટુપ)

તજેલી તાત ને બ્રાતે, અયોધ્યા અટવી * બની;

તસ્યોં મુકી નદી સામો-જાયે તેમ જઈ તહિં. ૧૦

* અટવી-વન.

આય ! વિસ્તારથી તમે મને બધું કહેશો ત્યારેજ હવે તો
મારું મન સ્થિર થશે, માટે અથિતિ સમ્મળું વૃત્તાંત કહો.
દેવકુલિક—સાંભળો. ત્યારે મહારાજ દશરથ કુમાર રામચંદ્રને
રાજ્યાભિષેક કરતા હતા ત્યારે તમારાં માતાએ ત્યાં
જઈને આમ કહ્યું—

ભરત—બસ કરો, બસ.

(કપાળે હાથ દબ)

(સંધરા)

સંભારી હાથએ તે, ‘ મમ સુત નૃપ હો ’ એવું માગી લીધું ને,
દુષ્ટાએ ધૈર્યથી હા ! કહ્યું ‘ સુત વન જા ’ એવું શ્રીરામને એ;
તેઓને ચીરવાળાં, નિરખી કુમરણે, રાચ મુઆ અને હા !
લોકોના ઠોક ખાકી, મુજ પર પડવા, માંડિયા છે પછી આ.૧૧

(ફરીને મૂર્છા પામે છે)

(નેપથ્યમાં)

દેવીઓ ! ચાલો હવે અહિં આગળ તમે ઉતરી પડો.

(નેપથ્યમાંનું વાક્ય સાંભળીને)

દેવકુલિક—અહો ! આવી પહોંચ્યાં,

(અનુક્રુપ)

મૂર્છાગત થતાં પુત્ર, પ્રસંગે આવી દેવિયો;
માતાના હાથનો સ્પર્શ, થાઓ આને સુધા સમો. ૧૨

(રાણીઓ ને સુમંત્ર વગેરે પ્રવેશ કરે છે.)

સુમંત્ર—આમ આમ મહારાણી ! આમ.

(વંશસ્થાપનતિ)

નૃપાલ કેરી પ્રતિમાનું દેરું આ,
પ્રાસાદને † દુર્લભ જેની ઉચ્ચતા;
ધંચા પ્રમાણે જહિં આવતા જતા,
ઢાળો કરે પાંથ ખુશી થકી સદા. ૧૩

[પ્રતિમાગૃહમાં ડોકિયું કરી]

ઉભાં રહો, અંદર ના આવતાં, કારણ કે—

(અનુષ્ટુપ)

રાજા જેવો પડ્યો છે આ, અહિં કોઈ જીવાનિયો;
દેવકુલિક—‘ ન કરો પરની શંકા, એ છે ભરત આપણો. ’ ૧૪

[આમ કહીને તે જતો રહે છે.]

(પાસે જઈ)

દેવીઓ—હા ! પુત્ર ભરત !

(તેની ઉપર હાથ ફેરવે છે.)

ભરત—(શ્વાસ લઈને) આર્ય !

સુમંત્ર—જયતુ મહા—(આમ અડધું બોલી) અહો ! શું
સાદનું પણ સાદસ્ય છે ? બાણે પ્રતિમામાં રહેલા મહા-
રાજ દશરથ પોતેજ બોલતા ના હોય ?

ભરત—(સુમંત્રને) માતાઓની શી અવસ્થા છે ?

દેવીઓ—(સાથેજ) બેટા ! અમારી તો હવે આ અવસ્થા છે.

[અંતરપટ-ઓઝલ કાઠી નાંખે છે.]

સુમંત્ર—દેવિ ! બહુ અધીરાં ન પડી જાઓ.

(સુમંત્ર સામું જોઈને)

ભરત—તમારું બાલવું ચાલવું વગેરે બધો વિવેક વ્યવહાર મને
સૂચવે છે કે, આપ પૂજ્ય સુમંત્રજી છો ?

સુમંત્ર—કુમાર ! એજ હું સુમંત્ર—

(ઉપજ્ઞતિ)

ઘેરાયેલો દીર્ઘ વયાપરાધે,
વિડંબના ખટ કૃતદ્વન ભાવે;
આ તેજ ભૂપાળ જવા છતાં હા !

જીવું હું સુના રથનો નિયંતા § ૧૫

ભરત—હા ! તાત ! (ઉઠીને) સુમંત્રજી ! હવે મને યથાક્રમે
માતાઓને અભિવંદન કરાવરાવો.

સુમંત્ર—વારુ. આ જીઓ તમારાં વડાં માતાજી—રામનાં જનની
દેવી કૌશલ્યા.

ભરત—માતાજી ! અનપરાધી એવો હું આપને અભિવંદન
કરું છું.

કૌશલ્યા—પુત્ર ! સંતાપ રહિત થઈ રહે.

ભરત—(મનમાં) આમણે તો ક્રોધ દેખાડ્યો.

[પ્રકાશ]

અનુગ્રહ થયો માતાજી !

§ લાંબા આવરદા રૂપી અપરાધે ઘેરાયેલો ને કૃતદ્વનભાવથી ખટ હું
અભાગિયો રાજ ગયા તેમ છતાં જીવી રહ્યો છું.

સુમંત્ર—આ તે લક્ષ્મણનાં જનની દેવી સુમિત્રા.

ભરત—માતાજી ! લક્ષ્મણ સાથે બહુ સંબંધવાળો હું આપને
અભિવંદન કરું છું.

સુમિત્રા—દીકરા ! હમેશ યશોભાગી થા.

ભરત—માતાજી ! હું તે માટે યત્ન કરીશ; કૃપા થઈ.

સુમંત્ર—અને આ તમારાં જનની.

ભરત—(રોષથી ઉઠીને) અરે પાપિણિ !

(અનુકુપ)

ગંગા ને યમુના વચ્ચે, બેઠેલી કુનદીના સમી;

આ બે મારી જનેતાઓ—વચ્ચે તું શોભતી નથી. ૧૬

કૈકેયી—પુત્ર ! એવું તે મેં શું કર્યું છે જે ?

ભરત—હૈં ! તેં શું કર્યું છે ? જો—

(હરિણી)

અપજશ મને, મૃત્યુ ચીરો દિધાં નૃપ રામને,

પુરજન કિધાં રોતાં, કાઢ્યા વને વળી લક્ષ્મણે;

રખડતી કરી બહાને, દુઃખી સુતપ્રિય માતને,

ધિક વચનથી, તીખાં જાતે, ગણાઈ ભુંડી તુંએ. ૧૭

કૌશલ્યા—પુત્ર ! સર્વ રીતભાત અને વિવેકવાળો તું તારી
માતાને કેમ વંદન કરતો નથી ?

ભરત—માતાજી ! તમેજ મારાં માતાજી છો, અને તમને
અભિવંદન કરું છું.

કૌશલ્યા—નહિ, નહિ. આ તારી જનની.

ભરત—પહેલાં હતી, હવે નહિ.

(શાલિની)

આડે માર્ગે ચાલવાથી કરાય,

પ્રીતિ મૂકી પુત્રનેએ અપુત્ર;

હુંએ લોકે સ્થાપવા પૂર્વ ધર્મ,

ભર્તૃદ્રોહે ના ગણું માત માત. † ૧૮

કૈકેયી—પુત્ર ! મહારાજનું સત્ય વચન રાખવાને મેં તે બધું કર્યું છે.

ભરત—શું ? શું ?

કૈકેયી—એમ કે, ‘ મારો પુત્ર રાજા થાય. ’

ભરત—રામ ત્યારે તને કોણ થાય ?

(અનુદુપ)

શું એ ઐરસ* ન્હોતા ને, ન શું ગાદી મળે ક્રમે ?

પ્રજાને રચતું ન્હોતું, કે ન્હોતા પ્રિય બંધુને ? ૧૯

કૈકેયી—સીધનના લોભે એમ કર્યું કે કેમ, તે તારે પૂછવું જોઈએ ?

ભરત—

(અનુદુપ)

વલ્કલે હત રાજ્યશ્રી, પાળા સીસહ ચાલતા;

કાઢિયા વનવાસે તેં, શુદ્ધે શું માગ્યું અન્યથા ? ૨૦

† ધર્મશાસ્ત્રોએ અને કુળ પરંપરાએ સ્થાપિત ધર્મને ન પાળ્યો માટે એ મારી માતા નહિ. એ ધર્મ સ્થાપવા માટે હું તેને ધિક્કારું છું.

* ઐરસ=અરેખરો બાપનો પુત્ર-વારસ.

કૈકેયી—ઠીક, આનો ખુલાસો કોઈ પ્રસંગે કરીશ.

ભરત—

(માલિની)

યશ ન પ્રિય હતો જો, તો વખાણ્યો મને શે ?

નૃપતિ, નૃપ ક્ષેત્રજા, હોત તો દેત નિશ્ચય;
વળી કદિ ‘નૃપ માતા,’ શબ્દ બહાલો હતો તો,

રઘુવર શું નહોતા, પુત્ર તારા કહે જો ? ૨૧
અરેરે ! તેં બહુ ખોટું કર્યું, બહુ ખોટું કર્યું.

[શિખરિણી]

ગણ્યું ના રાજાનું, મરણ પણ તેં રાજ્ય મંજૂરી,
‘વને જાઓ’ એવું વડિલ સુતને તેં કહ્યું વળી;

ન જોતાં જે કાઠી, જનકતનયા વલ્કલવતી,
શું છાતી તે તારી, ઘણું વિધિએ વળ સરખી. ૨૨

સુમંત્ર—કુમાર ! પ્રજાજનો સાથે વસિષ્ઠ ને વામદેવ વગેરે
ઋષિયો અલિષેકની સામગ્રી લઈને અહિં આવેલા છે
અને વિનંતિ કરે છે કે:-

(અનુબંધ)

ગોપ રક્ષા વિના જેમ, ગાયો સૌ રખડી પડે;
વિના રાજા પ્રજા તેમ, નક્કી ઉચ્છિન્ન થાય છે. ૨૩

ભરત—પ્રજાજનો ! મારી પાછળ પાછળ આવો ત્યારે.

સુમંત્ર—અલિષેક રહેવા દઈને તમે કયાં જાઓ છો ?

ભરત—અભિષેક ! આ (કૈકેયી બતાવી) ને નિવેદન કરો.

સુમંત્ર—પરંતુ તમે કયાં જાઓ છો ?

ભરત—

(અનુષ્ટુપ)

ત્યાં જઈશ હશે જ્યાં એ, લક્ષ્મણપ્રિય રાઘવ;
નાયોદ્યા ઈ તે અયોદ્યા એ, જ્યાં હોયે મમ બાંધવ. ૨૪

(સર્વે જાય છે.)

અંક ૪ થો.

પ્રવેશક.

(એ ચેટીઓ પ્રવેશ કરે છે.)

વિજયા—હલા નંદનિકે ! કહે તો ખરી કે, કૌશલ્યા પુરઃસર તમે સૌ અંતઃપુરજન આજ પ્રતિભાગૃહ જોવાને ગયાં હતાં, ત્યાં શું તમને કુમાર ભરત મળ્યા ? હું અભાગિણી અરેરે ઘર સાચવવા અહિંજ રહી ગઈ.

નંદનિકા—અમે તો રાજપુત્ર ભરતને ત્યાં જોઈને અજબજ થઈ ગયાં.

વિજયા—રાજકુંવરે રાણી કૈકેયીને કંઈ કહ્યું ?

નંદનિકા—કહે શું ? એમણે તો તેમનું મોં જોવાની ઇચ્છાએ કરી નહિને !

વિજયા—અહો ! એ તો બહુજ ખોટું. રાજલોભી એમણે રાજકુમાર રામને રાજબ્રષ્ટ કરતાં પોતે વૈધવ્ય † વહોરી લીધું અને લોકોને પણ દુઃખી કર્યા. ખરેખર રાણી કૈકેયી બહુ નિર્દય ! એમણે બહુ ભુંડું કર્યું.

નંદનિકા—હલા ! સાંભળ તો ખરી. પ્રજાજનો અભિષેક લઈને ત્યાં આવ્યા, તેનો સ્વીકારે ન કરતાં કુંવર ભરત તો ત્યાંથી ખારોભાર રામતપોવન તરફ ચાલી ગયા.

વિજયા—એમ થયું કે ? વારુ, ચાલ ત્યારે હવે આપણે પણ જઈને રાણીજીને મળીએ.

(જાય છે.)

† વૈધવ્ય—વિધવાપણું, રંડાપો.

(પછી સુમંત્ર, સૂત ને રથ સાથે ભરત પ્રવેશ કરે છે.)

ભરત—

(વસંતતિલકા)

સ્વર્ગે ગયા સ્વસુકૃતો લઈને નૃપાળ,
તે બાદ હુંય રડતા પુરલોક સાથ;
આ બહિં સુંદર તપોવન માંહિ આજે,
જોવા બીજો જગત ચંદિર રામ નામે.† ૧

સુમંત્ર—અહો ! આ-આ આયુષ્માન ભરત, કે જે—

(વસંતતિલકા)

દૈત્યેન્દ્ર માન મથનાર તણો સુપુત્ર,
યજ્ઞોપયુક્ત વિભવી અજરાજ પૌત્ર;
કર્તા પિતુ પ્રિય જગત્પ્રિય રામકેરો,
આ બંધુ રામ સરખે પથ ચાલનારો. † ૨

ભરત—હો તાત !

સુમંત્ર—કુમાર ! આ રહ્યો હું.

---

† સ્વર્ગે ગયા સુકૃત સાથસુ રાય બાદ, રોતાં પ્રભજન લઈ વળી
હુંય આજ; બહિં મનોહર તપોવનમાં સહર્ષ, રામાભિધાન જગના
અપરેન્દુ પાસ. ચંદિર-ચંદ્ર.

† દૈત્યના રાબળું માન ઉતારનારનો પુત્ર અને યજ્ઞને ઉપયુક્ત વૈભવ-
વાળા સબનો પૌત્ર, ભાઈ ને બાપનું પ્રિય કરનાર જગતને પ્રિય રામનો
રામ જેવેજ માર્ગે ચાલનારો આ તેમનો ભાઈ ભરત છે.

ભરત—ક્યાં છે મારા વડીલ રામચંદ્રજી ? ક્યાં છે મહારાજના પ્રતિનિધિ ? ક્યાં છે સારવાન પુરુષોમાં દૃષ્ટાંતરૂપ અને રાજ્યલોભી કૈકેયીના પ્રત્યાદેશ § રૂપ રામચંદ્રજી ? ક્યાં છે એ સત્યને અનુસરનાર, યશનું પાત્ર અને નરપતિ દશરથના પુત્ર ?

(અનુષ્ટુપ)

જેણે લક્ષ્મી તજી મારી, માતાનું કરવા પ્રિય;
તેમને મળવા ઇચ્છું, એ મારું મોટું દૈવત. ૩

સુમેત્ર—કુમાર ! આજ આશ્રમમાં હોય એમ લાગે છે,
કારણ કે:-

(અનુષ્ટુપ)

રામ લક્ષ્મણ ને સીતા, યશસ્વીઓ જાહિ રહે;
સત્ય ભક્તિ અને શીલ, ત્યાં શરીરી થઈ વસે. * ૪

ભરત—ત્યારે રથ હવે ઉભો રાખો.

સૂત—જેવી આયુષ્માનની આજ્ઞા.

(તેમ કરે છે)

ભરત—(રથમાંથી ઉતરીને) સૂત ! એકાંતે ઘોડાઓ છોડજો.

સૂત—જેવી આયુષ્માનની આજ્ઞા.

(જાય છે.)

§ પ્રત્યાદેશ-નિરાકરણ, પડછેા; ઠપકા.
સક્તિ ને સીતાનું શીલ.

* રામનું સત્ય, લક્ષ્મણની

ભરત—સુમંત્ર ! હવે એમને ખબર આપો.

સુમંત્ર—કુમાર ! કેમ ને કેવી રીતે ખબર આપવી ?

ભરત—એવી ખબર આપો કે, રાજલોભી કૈકેયીનો પુત્ર ભરત મળવા આવ્યો છે.

સુમંત્ર—કુમાર ! બહુ થયું, હવે ગુરુજનને દોષ ન દીધા કરો.

ભરત—સારું. બીજાનો દોષ કાઢ્યા કરવો એ ન્યાય નહિ. ત્યારે એમ કહો કે, ઇક્ષ્વાકુકુલને હીણું લગાડનાર ભરત મળવા આવ્યો છે.

સુમંત્ર—કુમાર ! મારાથી એવું ના કહેવાય ? માત્ર ‘ ભરત આવ્યો છે ’ એમ કહો તો કહું.

ભરત—ના, ના. એકલું નામ લેવું એ તો માત્ર પશ્ચાત્તાપ થયોજ નથી એવું બતાવે. શું બ્રહ્મહત્યારો પોતાનું પાપ બીજા પાસે નિવેદન કરાવરાવે ? ત્યારે તમે રહેવા દો, હુંજ ખબર આપું છું. (આશ્રમદ્વારમાં જઈ) અરે કોણ છે અહિં ? પિતાનું વેણ રાખનાર પૂજ્ય રામચંદ્રજીને ખબર કરો કે:-

(અનુષ્ટુપ)

નિર્ઘૃણી ને કૃતઘ્ની ને, પ્રાકૃત પ્રિયસાહસ-
લક્ષ્મી કોઈક આવ્યો છે, તે જાએ કે ઉભો રહે ? ‡ પ

(પછી સીતા લક્ષ્મણ સાથે રામ પ્રવેશ કરે છે.)

રામ—(સાંભળીને સહર્ષ) લક્ષ્મણ ! તું કંઈ સાંભળે છે !
વિદેહ રાજપુત્રી સીતે ! તમે કંઈ સાંભળ્યું ?—

‡ નિર્ઘૃણ-નિર્દય, કૃતઘ્ન-અપકારી.

(વસંતતિલકા)

સ્નેહે ભર્યો શ્રવણને પ્રિય લાગતો ને
મારે મને લઈની ફામ કરાવતો તે;
ગાંભીર્યથી જિતિ જતો ધન ગર્જનાને.

કો'નો પિતાજી સરખો મુર આ સુણાયે. * ૬

લક્ષ્મણ—આર્ય ! મને પણ ખરેખર સાદ તો બંધુજનનોજ
ભાસ કરાવે છે. આ જુઓને—

(શિખરિણી)

છુટયો છાતીમાંથી, ઘણુઘણુ થઈને નિકળતો,
બની ભારે કંઠે, સમદ વૃષ શો સ્નિગ્ધ મધુરો;
મુખે આવી ચોખ્ખો, સ્ફુટવરણ થાતો સ્વર રુડો,
ન ચારે વણુને, જ્યમ અભય દેવા વ્યવહર્યો. † ૭

રામ—ખચીત, આ કોઈ પરજનનો સાદ હોય એમ નથી લા-
ગતું, કારણ કે, તે મારા હૃદયને ગદ્ગદ કરી રહ્યો છે.
લક્ષ્મણ ! જો, જો. કોણ છે વારુ ?

લક્ષ્મણ—જેવી આર્યની આજ્ઞા.

(પરિક્રમણ કરીને જાય છે.)

* મારા પિતાના સાદને ખરેખર મળતો, ગંભીરતાએ મેઘનાદનો
પરિભવ કરતો હોય એવો, મારા હૃદયમાં બંધુશંકા કરાવતો અને પ્રિય
લાગતો આ સ્વર સ્નેહ ભર્યો સંભળાય છે.

† ચારે વણુને જેમ અભય આપવા ઉચ્ચરાયો હોય એવો આ ધન,
સ્પષ્ટ, ધીરો, મદભર્યા વૃષભના જેવો સ્નેહાળ ને મધુર છાતીમાં થઈને
ગળામાં આવતાં હલકદાર તથા ઓઠને જિહ્વાએ વદાતાં અક્ષરે અક્ષર
વિંણી લઈએ એવો સ્ફુટ આ સ્વર છે.

ભરત—અરે ! કેમ કોઈ પ્રતિઉત્તરજ આપતું નથી ? ‘કેંકેથી-
નોજ આખરે પુત્ર છું અને તે આવ્યો છે’ એમ જાણીને
તો આમ નહિ હોય ?

લક્ષ્મણ—(જોઈને) અરે ! આ શું ? આર્ય અહિં કયાંથી ?
ના ના, આ તો એમના જેવુંજ ખરોખર રૂપ છે.

(હરિણી)

રઘુવર સમું, મોં રૂપાળું, શશાંક મનોહર,
મુજ જનક શી, છાતી પોળી, સુરારિશરક્ષત;
ભભક ભરિયો, તેજો રાશિ, જગત્પ્રિયદર્શન,
વિષ્ણુધપતિ કે, આ તે જાતે, ખીજે મધુસૂદન ?* ૮

(સુમંત્રને જોઈ)

કોણ તાત સુમંત્ર ?

સુમંત્ર—અહો ! કુમાર લક્ષ્મણ ?

ભરત—એમ. આજ તે કે ? આર્ય ! હું આપને અભિવંદન
કરું છું.

લક્ષ્મણ—આવ, આયુષ્માન થા. (સુમંત્રને) તાત ! આ કોણ ?

સુમંત્ર—કુમાર !

* રામના જેવું અતુલ્ય ને ચંદ્ર જેવું મનોહર મુખ છે. સુરારિ=
દૈત્યના શરથી ક્ષત થવાયેલી મારા પિતાના જેવી વિશાળ છાતી છે, છુતિ-
પ્રકાશના ભક્ષુકાથી ભરેલો તેજના ઢગલા જેવો અને જગતને જોતાં બહાલ
ઉત્પન્ન કરે એવો આ રાજા તે વિષ્ણુધપતિ-ઇન્દ્ર છે કે જાતે મધુસૂદન
ભગવાન પોતે છે ?

(ઉપજાતિ)

રઘુથી ચોથો અજથી તૃતીય,
 પિતાથકી ને તમથી દ્વિતીય;
 કુટુંબના મેરથી ને તમોથી,
 નાનો તમારો ભઈ લીડલાથી. ૯

લક્ષ્મણ—આવ ભાઈ ઇક્વાકુકુમાર ! આવ. સ્વસ્તિ ! આયુ-
 ષ્માન ભવ.

(માલિની)

અનુપમ બળ શાળી, દૈત્ય સંગ્રામ વીરો,
 પવિકસ ધનુવાળા, આપણા પૂર્વજે શો;
 રઘુ સમ નિધિ યજ્ઞે, ખર્ચનારા સમાન,
 જગમહિ ચળકંતા, થા ગુણોતું તું પાત્ર. ‡ ૧૦

ભરત—અનુગ્રહ થયો.

લક્ષ્મણ—કુમાર ! અહિં ઉભા રહો, હું તમારું આગમન
 આર્યને નિવેદન કરી આવું ?

ભરત—એમને અભિવંદન કરવાને હું બહુ આતુર થઈ રહેલો
 છું માટે જાઓ, જલલી નિવેદન કરો.

લક્ષ્મણ—વારુ. (અંદર રામ પાસે જઈ) જયતુ આર્ય !

(અનુબંધ)

આ તમારો પ્રિય બ્રાતા, ભરત બ્રાતૃવત્સલ; §
 આવ્યો છે અહિં આદર્શે પડેલા આપ રૂપ શો. ૧૧

‡ પવિકસ=વજ્રની સાથે કસોટીમાં ઉતરેલા. § બ્રાતૃવત્સલ=ભાઈ
 ઉપર પ્રેમવાળો.

રામ—લક્ષ્મણ ! શું ભરત આવ્યો છે ?

લક્ષ્મણ—હાથ.

રામ—મૈથિલિ ! ભરતજીને જોવાને તમારી આંખો વિસ્તારો.

સીતા—આર્યપુત્ર ! શું ભરતજી આવ્યા છે ?

રામ—હા, જુઓને—

(અનુબંધ)

કેવો હોયે સુતસ્નેહ, આવો જો ખંધુ સ્નેહ છે;

તાતે દુષ્કર કીધું જે, તે આજે સમજાય છે. ૧૨

લક્ષ્મણ—આર્ય ! કુમારને અંદર યોલાવી લાવું કે ?

રામ—લક્ષ્મણ ! તું શું મારા મનનો અભિપ્રાય જાણુવા ઇચ્છે છે ? જા, સત્કાર કરીને ઝટ તેડી લાવ.

લક્ષ્મણ—જેવી આર્યની આજ્ઞા.

રામ—(વચ્ચમાંજ એકદમ) અથવા તું રહેવા દે, અને—

(ઉપજતિ)

છો તારી બાબી સુતલાવ પારી,

માનાર્થ માતા સમ જાય સામી;

ઓસે ભર્યા પદ્મશી આંખડીથી—

હર્ષાશ્રુ વર્ષાવતી હોય તેવી. ૧૩

સીતા—જેવી આર્યપુત્રની આજ્ઞા. (ઉડી પરિક્ષ્મણ કરી ભરતને જોઈને) અહો ! શું એટલામાં આર્યપુત્ર બહાર આવ્યા ? ના ના, એવુંજ રૂપ છે.

સુમંત્ર—(સીતાને જોઈ) કોણ વહુ કે ?

ભરત—અહો ! આજ તે શ્રીમતી જનકરાજપુત્રી સીતા કે ?

(અનુક્રુપ)

આ તે શ્રીમય ક્ષેત્રેથી, હજેથી તેજ નીકળ્યું;

સન્નિદર્શન રાજના, તપનું હોય તે સમું. † ૧૪

ભાભી ! હું ભરત આપને અભિવંદન કરું છું.

સીતા—(મનમાં) રૂપજ નહિ કિંતુ ઘાંટોએ એમના જેવોજ છે.

(પ્રકાશ)

ઘણું જીવો દિયેરજી !

ભરત—અનુગ્રહ થયો ભાભી !

સીતા—આવો દિયેરજી ! ચાલો તમારા ભાઈના મનોરથ પુરો.

સુમંત્ર—પધારો કુમાર.

ભરત—તાત ! હવે તમે શું કરશો ?

સુમંત્ર—

(અનુક્રુપ)

સ્વર્ગવાસ પછી રા'ના, સુવિદિતાર્થ રામની;

આ મારી ભેટ છે પે'લી, માટે મળીશ હું પછી. ૧૫

ભરત—ભલે એમ કરજો. (પોતે રામ પાસે જઈ) હું આર્ય !

ભરત આપને અભિવંદન કરું છું.

રામ—(સહર્ષ) આવ વીરા ઇક્વાકુકુમાર ! આવ. સ્વસ્તિ !

આયુષ્માન ભવ.

† સન્નિદર્શન=દષ્ટાંત ઉદાહરણ.

(વસંતતિલકા)

છાતી કપાટપુટ શી હરજે પ્રસારી,
 આલિંગ વીર ! કર દીર્ઘ ગળે વિંટાળી;
 ઉંચું કરી મુખ શરચ્છન્નિમુ રૂપાળું,
 હર્ખાવિ આ વ્યસન દગ્ધ શરીર મારું. ૧૬

હરત—અનુગ્રહ થયો.

સુમંત્ર—(પાસે આવી) જયતુ આયુષ્મન !

રામ—આવો સુમંત્રજી !

(સંગ્ધરા)

પૂર્વે વ્યોમે વિમાને, નિજ દળ સહ જે, સ્વારિમાંહે જતા ને,
 ‘આ આ એ’ એમ યુદ્ધે, સુરઅસુરમહિ, ઓળખાતા હતા જે;
 તે આજે દેહ છોડી, પ્રિયતર તમ શા, મિત્ર વિના અરેરે !
 એકાંકી સ્વર્ગ માંહે, નિજ નૃપ પિતરો, સાથ રાજ વસે છે.

સુમંત્ર—(શોકથી)

(પુષ્પિતામ્રા)

વનગમન તમારું, રાય મૃત્યુ,
 હરતવિષાદ, અનાથ ગોત્ર થાવું;
 ખડું વિધ સહવે અસહ્ય દુઃખો,
 ગુણુ સમ જર્જર આયુ મારું માનો.* ૧૮

સીતા—રોતા આર્યપુત્રને પુનઃ શા માટે રડાઓ છો સુમંત્રજી !

રામ—મૈથિલિ ! હું મન વાળું છું. વત્સ લક્ષ્મણ ! પાણી લાવ ?

* મારા ક્ષીર્ણ આયુષ્યરૂપી ગુણુનો આ દોષ છે.

લક્ષ્મણ—જેવી આર્યની આજ્ઞા.

ભરત—આર્ય ! આ ન્યાય નહિ. કુમથી સેવા થવી જોઈએ,
માટે હું પાણી લઈ આવીશ. (પાણીનો કળશ લઈ આવી)
લો આ જળ.

રામ—(આચમન કરી) મૈથિલિ ! લક્ષ્મણનું કામકાજ હવે
ઓછું થયું.

સીતા—આર્યપુત્ર ! એય સેવા કરશે.

ભરત—જેવી આર્યની આજ્ઞા.

(અનુબદ્ધ)

રહીશ અહિં દેહે ને, રહીશ તહિં કર્મથી;
કૃતરક્ષ થઈ રે'શે, રાજ્ય તો આપ નામથી. ૧૯

રામ—વત્સ ! કૈકેયીમાત ! એમ નહિ, એમ નહિ, જોને—

(વંશસ્થ)

નથી હું વીરા ! વસિયો વને ભયે,
બ્રમે ન ગર્વે પણ તાતને પણ;
કુટુંબનું છે ધન સત્ય આપણા,
તુંથીય તેથી ઉલટું ચલાય ના ? ૨૦

સુમંત્ર—ત્યારે અભિષેક ઉદ્ધકને કયાં રાખવું ?

રામ—જ્યાં મારાં માતાજીએ કહેલું છે ત્યાંજ.

ભરત—જેવી આર્યની આજ્ઞા, પણ બહુ થયું ન હોય હવે
પડેલા પર પાડુ !

(માલિની)

અયિં સુગુણ ! તમારાં, માત તે માત મારાં,
 ત્યમ સુમતિ ! તમારા, તાત તે તાત મારા;
 સુપુરુષ ! જનનીનો, દોષ તે ન્હોય દોષ,
 વરદ ! ભરત દુઃખી, સામું દેખો યથાવત. ૨૧

સીતા—દિયેરજી બહુ કરુણ વચન વદે છે ત્યારે આર્યપુત્ર !
 આપ શાનો વિચાર કરો છો ?

રામ—મૈથિલિ !

(વસંતતિલકા)

સ્વર્ગે ગયા નૃપતિની કરું ચિંતના તે,
 જોયો વિશિષ્ટ ગુણવાન ન પુત્ર જોણે;
 આવો ગુણાર્ણવ મળ્યા પછી પુત્ર, લોકે—
 ધિગ લો ! નડે વિધિનું જો બળ સજ્જનોને. ૨૨
 વત્સ ભરત !

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

પામ્યો હું પરિપૂર્ણ તોષ તુજથી, નિષ્પાપ છે તું ખરે;
 તારા ખ્યાત ગુણે જિત્યો વશ કર્યો, વીરા ! સુવાક્યે મને;
 કિંતુ ના કરવું ઘટે અનૃત તેં, રાજ તણા વેણુને,
 તું જેવા સુતના પિતા નહિ મૃષાવાદી કે થવા જોઈએ. ૨૩

ભરત—

(વસંતતિલકા)

થાતા લગી તમ વિવાસન પૂર્ણ રાય !
 સેવા કરીશ અહિયાં રહી આપ પાસ.

§ મૃષાવાદી=અસત્ય બોલનાર, ખોટાબોલા.

રામ— નાના નહિ. સ્વસુકૃતે નૃપ સિદ્ધિ પામે,
મારે કહ્યે શું પણ તું નહિ રાજ્ય પાળે ? ૨૪

ભરત—અરેરે ! મને તો આર્યે નિરુત્તરજ કરી નાંખ્યો.
(મોટેથી) સમય પુરતું હું આપના રાજ્યનું પરિપા-
લન કરીશ.

રામ—કયો સમય ?

ભરત—મને સોંપેલું આપનું રાજ્ય હું ચૌદ વર્ષ પર્યંત પાળીશ,
પછી તમારે તે પાછું લેવું પડશે.

રામ—વારુ, એમ કરીશું.

ભરત—આર્ય લક્ષ્મણ ! આર્યે ! અને સુમંત્રજ ! આપ સૌ
સાંભળો.

સર્વે—હા, હા, અમે સર્વે સાંભળીએ છીએ. અમે સાક્ષી.

ભરત—આર્ય ! હું એક બીજો પણ વર મેળવવા ઈચ્છું છું.

રામ—બોલ, તું શું ઈચ્છે છે ? હું તને શું આપું અને તારે માટે
શું કરું વીરા ! કહે ?

ભરત—બીજું કંઈજ નહિ પણ—

[ઉપજ્ઞતિ]

માણું નમાવી (શર આપ પાસે,

આ બે તમારી પદ પાડુકા તે;

થતા લગી આપનું કાર્ય સિદ્ધ,

વિધેય તેનો થઈને રહીશ. ૨૫

રામ—(મનમાં) ઓહો !

(અનુદુપ)

મેં જે કૈંક ઘણે કાળે, યશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો;
ભરતે તે સપાટામાં, આજે આ મેળવી લીધો. ૨૬

સીતા—આર્યપુત્ર ! દિયેરજીની આ પ્રથમજ યાચના છે માટે
તે આપો.

રામ—તેમ થાઓ. વત્સ લે.

(પાવડીઓ આપે છે)

ભરત—અનુગ્રહ થયો. (લઇને) આર્ય ! અહિંજ હવે હું અ-
ભિષેકોદ્ધક મૂકવા ઇચ્છું છું.

રામ—તાત ! ભરતને જે ઇષ્ટ હોય તે સર્વે થવા દો.

સુમંત્ર—આયુષ્માનની જેવી આજ્ઞા.

ભરત—(મનમાં.)

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

સંખાતો સઉને પસંદ પડતો, શ્રદ્ધેય સંબંધિને,
હું શીલાન્વિત દીકરો પ્રિય ઘણો, સ્વર્ગસ્થ ભૂપાળને;
માનીતો ગુણવાન ઇંધુ જનમાં, કીર્તિતણો ગાડવો,
વાર્તા આશ્રય વાદમાં, ગુણવતાં બહાલાં મહિ બહાલડો. ૨૭

રામ—વત્સ કૈકેયીમાત ! એક મુહૂર્ત માત્રે ઉપેક્ષા કરાય નહિ
તેનું નામ રાજ્ય, હો કે. અત્યારે ને અત્યારેજ તારે
વિજય માટે દેશમાં ફરવા જવું જોઈએ.

સીતા—અત્યારે ને અત્યારેજ દિયેરજી જશે આર્યપુત્ર ?

રામ—બહુ લાડ ન લડાવો દેવિ ! અત્યારે ને અત્યારેજ વિજય માટે એણે નીકળી પડવું જોઈએ.

ભરત—આર્ય ! હમણાંજ હું જાઉં છું; કારણ કે—

(અનુષ્ટુપ)

આશે આશે પુરે લોકો, રહ્યા છે મળવા હજી;

તમારી ભેટ દેખાડી, કરીશ તેમને ખુશી. ૨૮

સુમેત્ર—આયુષ્મન ! મારે હવે શું કરવું ?

રામ—મહારાજની માફકજ તમારે હવે કુમાર ભરતનું પરિપાલન કરવું.

સુમેત્ર—જ્યાં સુધી હું જીવું છું ત્યાં સુધી તો એમ કરીશજ.

રામ—વત્સ ભરત ! મારી સામેજ ત્યારે તો હવે આ રથમાં બેસ.

ભરત—જેવી આર્યની આજ્ઞા.

(રથમાં બેસે છે)

રામ—મૈથિલિ ! અહિં આવો, વત્સ લક્ષ્મણ ! અહિં આવ. ચાલો આપણે સૌ આશ્રમપદ્ધતિ દ્વાર લગી ભરતને વળાવી આવીએ.

(સર્વે જાય છે.)

અંક ૫ મો.

(સીતા અને એક તાપસી પ્રવેશ કરે છે.)

સીતા—આર્યે ! વેરાયેલાં ઉપહારનાં કૂલોથી ભરેલો આશ્રમ
વાળી નાંખ્યો અને આશ્રમપદના વૈભવને ઘટે એવો
દેવસમુદ્ધાર કર્યો, પરંતુ હજી આર્યપુત્ર આવ્યા નહિ,
ત્યારે એ આવે એટલામાં આ નાનાં નાનાં બાળવૃક્ષોને
જરા ઉદકપ્રદાન \$ કરી લેઉં ?

તાપસી—મુખેથી કરો.

(રામ પ્રવેશ કરે છે.)

રામ—(દૂર-શોકથી મનમાંજ)

(શાદ્ધર્મવિકીરિત)

મારા ને ગુરુના વિના મુની રૂઢી, છોડી અયોધ્યા પુરી,
આવ્યો લૈ અભિષેક સર્વ જનની સાથે અહિ હોંશથી;
રક્ષાર્થે ગુણિયેલ મેં ભરતને પાછો તહિં મોકલ્યો,
એણે એકલડે ધુરા † નૃપતણી, બહેવી મહા કષ્ટ લો ! ૧

(વિચાર કરીને) હોય, એમે હોય, શું કરીએ. (થોડી-
વાર મૌન રહ્યા પછી) ચાલ ત્યારે હવે તો આવા શોકમાં
વિનોદ કરાવનારી મારી સમાન અવસ્થાવાળી મૈથિલી
પાસે જાઉં. તે અત્યારે ક્યાં હશે ? (થોડું આગળ ચાલી
તથા બેઠને) અહો ! હમણાંજ જેને પાણી સિંચેલું છે

\$ ઉદકપ્રદાન—પાણી પાવું તે. † ધુરા—ધુંસરી.

એવાં આ વૃક્ષોના કયારા, તે દૂર ગયેલી નથી, એમ
સૂચવે છે, કારણ કે—

(હરિણી)

ફરી વળી તરુ, કયારે પાણી, સફેન ઠરે, અને
વિહંગ તરસ્યાં, આવ્યાં પીવા, પરંતુ ન પી શકે,
દર મહિ જતાં પાણી આવ્યા બહાર ફિડા અને,
જળ ઉતરના, તાજા આંકા, વળી પડિયા થડે. † ૨

(જરા આગળ ચાલી)

અહો ! પેલાં રહ્યાં વૈદેહી તો, ખરે:—

(ઉપગતિ)

દુઃખી જતો'તો કર દર્પણે જે,
ઠહેતાં ઘડો ખેદ ન પામતો તે;
વનો સ્ત્રિયોની સુકુમારતાને
લતા પ્રમાણેજ રિઠી કરે છે. * ૩

(પાસે જમીને)

મૈથિલિ ! કેમ ઠીક ચાલે છેને ?

† ધુમધ્વજ આ વૃક્ષાવર્તે સફેન ઠરે અને, જળદરજવે, બીના કીડા,
બહાર પડ્યા અને, દરમહિ જતાં, પાણી બીના, કિડા સ્થળ નિકળ્યા,
થડપર નવા કંદોરા આ, જળક્ષયના પડ્યા.

* ઘેર દર્પણ પકડતાં પણ જે હાથ દુખી જતો હતો, તે હાથ અહિં
હોંશથી પોતાની વાડીનાં ફલજાડને ઘડા ભરી ભરીને પાણી સિંચનાં જરાએ
ખેદ પામતો નથી. નાન્યુકે લતાઓ જેમ વનમાં ઉગી કઠિનતા ધારણ કરે છે
તેમ વનો પણ સ્ત્રીઓને સહનશીલ બનાવે છે.

સીતા—કોણ આર્યપુત્ર ? પધારીએ.

રામ—તમને હરકત ન હોય તો આવો અહિં બેસો.

સીતા—આપની જેવી ઇચ્છા.

(પાસે જઇને બેસે છે)

રામ—તમે કંઈ કહેવા ઇચ્છતાં હો એમ લાગે છે, બોલો શું છે ?

સીતા—હું તો કંઈ કહેવા માગતી નથી, પરંતુ આપનો ચહેરો શોકશૂન્ય હૃદયવાળો લાગે છે, શું છે આર્યપુત્ર ?

રામ—મૈથિલિ ! યોગ્યજ ચિંતા થાય છે. તેમાં વળી—

(ઉપજાતિ)

કૃતાંત શલ્યે વપુએ હણાયો,
ન કિંતુ છે ઘા હૃદયે પડેલો;
એ ઘાવમાં ઘાવ પડ્યા કરે છે,
ફરી ફરી હુઃસહ શોકબાણે. § ૪

સીતા—આપને હમણાં એવો શો સંતાપ છે ?

રામ—મૈથિલિ ! આવતી કાલે પૂજ્ય પિતાજીનું સંવત્સરી છે, અને એક કલ્પ થઈ ગયો હોય, તોપણ પિતરો તો નિવપન ક્રિયા શ્રાદ્ધની આશા રાખે. તે કેમ કરવું ? તેની મને ચિંતા છે, છતાં—

[ઉપજાતિ]

છે જ્ઞાત મારી સ્થિતિએ પિતા તે,
કોઈ પ્રકારે પણ તુષ્ટ થાશે;

§ ધવાયો—હણાયો, ન કિંતુ હું હું કલ્પે શરણો.

મને પિતાને ઘટતીજ તેથી

ઇચ્છું છું પૂજા કરવા મજેની. ૫

સીતા—આર્યપુત્ર ! કુમાર ભરત તહિં મોટું શ્રાદ્ધ કરશે, અને
આપણી સ્થિતિ પ્રમાણે આપણે પણ અહિં જે કંઈ
મળે તે ક્ષોદ્ધક આપો એટલે થયું. સસરાજી તો બિચારા
જે આપણો તેથી પ્રસન્ન થાય તેવા છે.

રામ—પણ મૈથિલિ !

(અનુબંધ ૫)

આપણે હાથ અર્પેલાં, દર્ભે ક્ષલાદિ જોઈને;

વનવાસ થવે યાદ, રૂએ તાત તહિં ખરે. ૬

(બીજી તરફથી પરિવ્રાજક વેષે રાવણ પ્રવેશ કરે છે.)

રાવણ—આ—આ—ખરે !

(માલિની)

ખર વધ કરનારો રામ વેરી છળીને,

નિયત, અનિયતાત્મા, રૂપ આણું ધરીને;

જઉ, સ્વરપદ હીણા હૃવ્ય ધારા સમાણી

જનકનૃપસુતાને, આશથી લૈ જવાની. § ૭

[આકાશ માર્ગેથી નીચે ઉતરતાં જોઈને]

લાવ ત્યારે હવે રામના આ આશ્રમદ્વાર આગળ ઉતરી
પડું. (ઉતરીને) હવે અહિંથી અતિથિની રીતે વર્તવું

§ ખરવધ કરનારો મારા વેરી રામને છળીને ચંચળ મનવાળો એવો
હું મંત્રનાં સ્વર અને પદથી સહિત યજ્ઞના હૃવ્યની ધારા હોય એવી જનક
રામની પુત્રીનું હરણ કરવા જઈશું.

જોઈએ. (ઉતાવળે) અરે ! કોણ છે અહિં ? આ એક અતિથિ આવ્યો છે ?

રામ—(સાંભળીને) ભલે પધારો અતિથિ !

રાવણ—(દૂરથી રામને જોઈ) અહો ! સ્વર કરતાંએ વળી રૂપ વધે છે.

રામ—(તેને પાસે આવતો જોઈ) ભગવન ! હું અભિવંદન કરું છું.

રાવણ—સ્વસ્તિ !

રામ—પેલા આસન ઉપર બિરાજો.

રાવણ—(મનમાં) કેમ મને આદેશક વાણી સંભળાઈ. †
(પ્રકાશ) વારુ (બેસે છે.)

રામ—મૈથિલિ ! ભગવાનને માટે પાદ લાવો ?

સીતા—જેવી આર્યપુત્રની આજ્ઞા (લઈ આવી) આતે જળ વગેરે.

રામ—તમેજ ત્યારે ભગવાનની પૂજા કરો.

સીતા—જેવી આજ્ઞા. (સીતા તેની તરફ જવા માંડતાં)

રાવણ—(માયાવેષ ઉઘાડો પડી જવાને ભયે આકુળવ્યાકુળ થઈ) બસ બસ.

(અનુક્રુપ)

એકલાં આ સ્ત્રિયોમાંહે, પૃથ્વીમાં છે અરૂન્ધતી;

તેમના સ્વામિ રૂપે છો, આપ સત્કૃત સર્વથી. § ૮

† આદેશક વાણી—હુકમ કરતી બોલી.

§ તેના ભર્તારૂપે આપ, ગણાઓ ધન્ય સૌ સ્ત્રીથી. પૃથ્વી ઉપર આ-સીતાજી અરૂન્ધતી જેવાં છે અને આપ તેમના સ્વામી રૂપે સર્વ સ્ત્રીથી સત્કૃત છો માટે આપે પાદ આપવું જોઈએ.

રામ—લાવો ત્યારે મૈથિલિ ! હું પૂજા કરું ?

રાવણુ—ના ના, છાયા રહેવા દઇ શરીરને હું સ્પર્શ કરાવતો નથી. આટલા વિવેકેજ સત્કાર થઈ ચૂક્યો ગણોને, પૂજાની હવે કંઈ જરૂર નથી, ગિરાજો.

રામ—અસ્તુ.

રાવણુ—(મનમાં) ત્યારે હવે તો હું પણ ગ્રાહ્યણને રિવાજે કામ લેઉં. (પ્રકાશ) સાંભળો. હું કાશ્યપ ગોત્રનો છું, સાંગોપાંગ વેદ, માનવીય ધર્મશાસ્ત્ર, માહેશ્વર યોગશાસ્ત્ર, બૃહસ્પતિનું અર્થશાસ્ત્ર, મેઘાતિથિનો ન્યાય અને પ્રત્યે-તસનું શ્રાદ્ધકલ્પ * લણેલો છું.

રામ—શું આપ શ્રાદ્ધકલ્પ લણેલા છો ?

રાવણુ—હા, પરંતુ સર્વ શ્રુતિ આદિક શાસ્ત્ર રહેવા દઇ આપે કેમ શ્રાદ્ધકલ્પે સ્પૃહા દેખાડી વારું ?

રામ—ભગવન ! અમારા સ્વર્ગસ્થ શિરછત્રની આવતી કાલે સંવત્સરી પડે છે માટે.

(વિચાર કરે છે.)

રાવણુ—ભલે, આપને તે સંબંધી કંઈ પૂછવું હોય તો પૂછો ?

રામ—ભગવન ! નિપવન ક્રિયામાં કયા પદાર્થોથી પિતૃઓનું તર્પણ કરવું જોઈએ ?

રાવણુ—શ્રદ્ધાએ આપેલું તે સર્વે શ્રાદ્ધ કહેવાય.

* અહિં જે શાસ્ત્રોનાં નામ દીધાં તે ભાસ કવિ સંબંધી વિચાર કરનારાઓને બહુ કાંમનાં છે. માહેશ્વર યોગશાસ્ત્ર, બૃહસ્પતિનું અર્થશાસ્ત્ર ને મેઘાતિથિનું ન્યાયશાસ્ત્ર હાલ ઉપલબ્ધ નથી.

રામ—લગવન ! એમ ગમે તે અપીંએ, એ તો જ્યાં ત્યાં કર્યું
કહેવાય ? શ્રાદ્ધવિહિત પદાર્થ હોય તે બતાવો ?

રાવણ—વનસ્પતિમાં દર્ભ, ઓષધિમાં તલ, શાકમાં વટાણા,
મત્સ્યમાં મહાશકર, પક્ષીમાં વાઘાણસ, § અને પશુમાં
ગાય વા ખડિયું. આટલા પદાર્થો માણસોને શ્રાદ્ધ કરવા
યોગ્ય છે.

રામ—લગવન ! વા શબ્દથી બીજું પણ કંઈ કહેવા જેવું હોય
એમ લાગે છે, માટે તે પણ કહો ?

રાવણ—એ પુરુષાર્થથી મેળવાય તેવું છે.

રામ—લગવન ! પ્રભાવથી સંપાદન કરવું, એજ મારો નિશ્ચય છે.

(અનુબંધ)

એ વાનાં માત્ર છે મારી, પાસે તે સાધવાતણાં;
તપ છે ચાપ થાકે તો, ને ચાપ તપ થાકતાં. ૯

રાવણ—તે તો ત્યારે હિમવાનમાં વસે છે.

રામ—હિમવાનમાં ! વારુ પછી ?

રાવણ—હિમવાનના સાતમા શિખર ઉપર પ્રત્યક્ષ સ્થાણુ—
શંકરને મસ્તકે પડતી ગંગાનું જળ પીનારા, વૈદ્ય જેવી
શ્યામ પીઠવાળા અને પવન જેવા વેગવાળા કાંચનપાર્શ્વ
નામના મૃગો રહે છે. વૈષ્ણવસ, બાલખિલ્ય ને નૈમિશી-

---

§ વાર્ણધ્રસર્માસેન દ્વાદશવર્ષાણિ. શ્રાદ્ધસૂત્રે ૧૧ ક. ૭ ॥
વૈષ્ણવીવા રક્તશિરઃ શ્વેતપક્ષો વિહંગમઃ સ વૈ વાર્ધ્રાણસઃ પ્રોક્તઃ
દ્વૈતૈવા નૈગમીશ્રુતિઃ

યાદિક મહર્ષિઓથી મન કરાતાં વાંતજ જેમના દિવસ
ભરાઈ જાય છે, એવા એ મૃગોવડે શ્રાદ્ધો સરાવાય છે;
કારણ કે—

(વસંતતિલકા)

લાભે સુતાર્થ પિતુ તર્પિત તે મૃગોથી,
સ્વર્ગે પ્રસન્ન થઈ જાય છુટી જરાથી;
ત્યાં મેળવી સુર સમાન વિમાન વાસ,
આવર્ત રૂપ વિષયે ન જળે ધરાય. § ૧૦

રામ—(મૈથિલી સામું જોઈને) મૈથિલિ !

(વસંતતિલકા)

છોરું ગણ્યાં હરિણ વિન્ધ્ય વન દુભોની,
લૈ લો રજા પ્રિય સખી સમ વેલિયોની;
દીપી રહ્યાં ઝગઝગાટ વનૌષધિએ,
ચાલો હિમાલય તણું વન જૈ વસીએ. † ૧૧

સીતા—જેવી આર્યપુત્રની ઇચ્છા.

રાવણ—કૌશલ્યાપુત્ર ! બહુ મનોરથ ન કરો. એ મૃગો મનુ-
ષ્યોને દુર્લભ છે.

§ કાંચનપાર્શ્વ મૃગોથી શ્રાદ્ધ કરનાર પુત્રનો પિતા પુત્ર હોવાનો લાભ
લાભે છે અને જરા-ચોરાસીના ફેરામાંથી છુટી દેવલોકની માફક સ્વર્ગમાં
જઈ રહે છે ને જન્મ મરણની ધાંટીના ચક્રમાં ફરીને પકડાતો નથી.

† હિમાલયમાં રાત્રે અજવાળું આપે એવી વનસ્પતિ થાય છે તેથી ક્ષણિકાસે
પણ હિમાદ્રિના વર્ણનમાં આમ જણાવેલું છે. મવંતિ યત્રૌષધયો રજન્યાં.

રામ—ભગવન ! તે હિમવાનમાં રહે છેને ?

રાવણુ—હા.

રામ—ત્યારે હવે આપ જુઓ—

(અનુબંધ ૫)

સોનાના તે કુરંગો જો, હિમાદ્રિ ન અતાવશે;

તો મારા બાણથી નક્કી, વિઘ્ન કાણો થઈ જશે. ૧૨

રાવણુ—(મનમાં) અહો અસહ્ય છે આમનો ગર્વ તો ?

રામ—(દિશાઓ લણી જોઈને) અરે ! આ વિજળીઓ પડતી

હોય એવું શું દેખાય છે ?

રાવણુ—કૌશલ્યાપુત્ર ! અહિં બેઠેજ હિમવાન આપની સેવા
બળવતો લાગે છે. આ જુઓ પેલો કાંચનપાર્શ્વ
નામે મૃગ !

રામ—ભગવાનનોજ આ પ્રતાપ !

સીતા—(સ્નેહને ઉભરે) ચોહો વારીજાઉં આર્યપુત્રના પ્રભાવને !

રામ—ના ના.

(અનુબંધ ૫)

તાતનાં લાગ્ય મોટાં કે, એ જાતે અહિં આવિયો;

‘ શ્રાદ્ધાર્હ એજ છે ’ એમ, જાઓ લક્ષ્મણને કહો. ૧૩

સીતા—આર્યપુત્ર ! સૌમિત્રિને તો આપણે તીર્થયાત્રા કરી

પાછા આવતા કુલપતિની સામે મોકલ્યા છે, કેમ બૂલી
જાઓ છો ?

રામ—હશે, ત્યારે તો હું જ નહિ છું.

સીતા—આર્યપુત્ર ! ત્યારે હું શું કરીશ ?

રામ—તમે લગવાનની સેવા કરો.

સીતા—જેવી આર્યપુત્રની આજ્ઞા.

(રામ જાય છે.)

રાવણુ—(મનમાં) રામ અર્ધ લઈને જાય છે ત્યારે પૂજની ઉપેક્ષા કરી મૃગ તો નાસે છે. અને નાસતા મૃગને મારવાને તેમણે તો ઓ ધનુષ ચઢાવવા માંડ્યું, ખરે—

(અનુષ્ટુપ)

અહો શાં બળ ને વીર્ય ! શો વેગ ! સત્ત્વ શું અહો !

‘ રામ ’ એવાક્ષરે બેજ, બ્યાસ છે આપું વિશ્વ તો. * ૧૪

ઓ મૃગ તો એક છતંગેજ શરવિષય અતિકાંત કરી
ગહન વન ભણી જતો રહ્યો.

સીતા—(મનમાં) આર્યપુત્ર વિરહિત મને તો હવે જાણે અહિં
ભય લાગે છે, આ શું ?

રાવણુ—(મનમાં)

(અનુષ્ટુપ)

છળી દૂર કરી રામ, અમંત્રોક્તાહુતિ † સમી;

એકલી રોતી સીતાને, આશ્રમેથી જઈ હરી. ૧૫

* રામનું બળ જોઈ ચકિત થાય છે. મારા ‘ સીતાહરણ ’ માં-વાયુના વેગને રોકે, વાળે વેલા સમુદ્રની, રામે એવા શરાસારે હણી સેના નિશાચરી.

† અમંત્રોક્તાહુતિ-વગર મંત્ર બાણવે આપેલી આહુતિ.

સીતા—(મનમાં) દાવ ત્યારે હું હવે મહુલીમાં જઈને બેસું ?

(જવા માંડે છે)

રાવણ—(અસહ રૂપ લઈને) ઉભાં રહો, ઉભાં રહો, સીતા.

સીતા—(ચમકીને ભયથી) અરે ! આ કોણ ?

રાવણ—નથી જાણતાં—

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

જેણે દાનવ દેવ ઇંદ્ર સઘળા, યુદ્ધે જિત્યા તે પછી—

જેયું શૂર્યેણ આ વિરૂપ કરી તે, સૂણ્યા હણ્યા બે ભઈ;

દરે દુર્મતિ ને અમાપ બળિયા, આજે છળી રામને,

આબ્યોહું હરવા હું રાવણ અહિં, જાણો તમોને શુભે. † ૧૬

સીતા—હૈં ! રાવણ ?

રાવણ—અરે ! રાવણની નજરે પડ્યા પછી હવે ક્યાં જવાનાં છે ?

સીતા—આર્યપુત્ર ! રક્ષા કરો, દિયેરજી વહારે ધાઓ, મારી વહારે ધાઓ !

રાવણ—સીતે ! જુઓ સાંભળો, મારાં પરાક્રમ—

(શાલિની)

નાઠો ઇન્દ્ર ધુજિયો વિત્તનાથ,

મર્દા બન્ને સોમ ને સૂર્યપુત્ર;

† આવોજ ભાવ મારા ‘સીતાહરણ’ માં મુકાયો છે:-

સેવે જને, સકળ અમરી, અપ્સરા ને મંધોની,

સ્વામી એવા, વધુ ત્રિભવનો, શ્રેષ્ઠ રૂપાનુગર્વી,

નિત્ય લોકત્રય વિજયની શ્રી રહે શીર્ષ નામી,

ઇચ્છે તે આ દશમુખ શુભે, પાદ સેવા તમારી.

ધિક્ તે સ્વર્ગે, દેવ ણી જ્યાં ભરાયા,
જ્યાં છે સીતા ધન્ય તે ભૂમિલોક. ‡ ૧૭

સીતા—આર્યપુત્ર ! પરિત્રાણ કરો, સૌમિત્રિ ! વહારે ધાઓ
વીરા !

રાવણ—વહારે ધાઈને તેઓ શું કરવાના છે સીતે !

(વસંતવિલસા)

લે તું કદી શરણુ લક્ષ્મણુ રામનું વા,
સ્વર્ગસ્થ રાય તુજ તે સસરાતાણું વા;
શું છે થવાનું નર પામસ્થી મને તે,
નહૈ વાઘ સામું મૃગનાં શિશુએ થવાશે ? ૧૮

સીતા—આર્યપુત્ર ! મારું રક્ષણુ કરો, સૌમિત્રિ ! પરિત્રાણુ કરો.

રાવણ—

(પુષ્પિતાગ્રા)

અયિ ! શિદ્ધ વિલપે વિશાળ નેત્રે !
ગણુ મુજને તુજ આર્યપુત્ર તોલે;
સુરગણુ બળિયોય મારી સામો—
નથિ લડતો તવ રામ કયાં બિચારો ? ૧૯

સીતા—તને શાપું છું.

રાવણ—અહહહ ! શું પતિવ્રતાનો પ્રભાવ !

---

‡ ધન્યા પૃથ્વી જ્યાં રહે આજ સીતા. મારા ' સીતાહરણ ' માં—
ધનેશ, યમ ને ઇદ્ર વિષ્ણુએ છેદીને મને,
સમર્થ નથી દેવાને સુખ સ્વપ્નેય કો સ્થળે.

(અનુક્રુપ)

ઉડતો વેગથી હું જે, દાઝ્યો ના સૂર્ય રશ્મિએ;
તે દાઝ્યો બોલ થોડાએ, આના શાપતાણુ અરે ! ૨૦

સીતા—આર્યપુત્ર ! પરિત્રાણ કરો, અરેરે કોઈ મારી વહારે
ધાઓ, વહારે ધાઓ !

રાવણ—(સીતાને લઈને) ભો ! જન સ્થાનવાસી તપસ્વીજનો !
સાંભળો—

(અનુક્રુપ)

આ સીતાને બળાત્કારે, લૈ જાયે દશકંધર;
ને ક્ષાત્રે પ્રીતિ હોયે તો, કરે રામ પરાક્રમ. ૨૧

સીતા—આર્યપુત્ર ! દિયેરજી ! મારી વહારે ધાઓ, અરે કોઈ
ધાઓ !

રાવણ—(આકાશે ઉડતાં આમ તેમ જોઈને) અરે ! પોતાની
પાંખોથી પવનને વિંઝી વનમાં ફોલ કરતો જબરી ચાંચ
વાળો આ પેલો જટાયુ આવતો દેખાય. ઉભા રહે
અલ્યા ! ઉભો રહે. (તરવાર વિંઝી)

(અનુક્રુપ)

મેં ખેંચી ખડ્ગ કીધેલા, પાંખના ધાવથી ચુતા;
રુધિરાદ્ર તને આવ, મોકલું ચમલોકમાં. ૨૨
(ભય છે.)

અંક ૬ હો.

વિષ્કંભક.

(પછી એ વૃદ્ધ તાપસ પ્રવેશ કરે છે.)

બન્ને—અરે કોઈ ધાઓ રે ધાઓ ! અને રક્ષણ કરો.

પહેલો—અરેરે !

(વંશસ્થ)

કુરૂપ નીલોત્પલ શા શરીરનો,

મૃણાલ ને શુક શી ધોળી દાઢનો;

નિશાર્ધચારી લઈ જાય આ મુઓ,

ગરીબ સીતા હરિણી સમી જુઓ. * ૧

બીજો—આ તો દેવી વૈદેહી છે. અરેરે !

(વંશસ્થ)

અંપાયલી નાગણ ને વિંઝાયલી;

કુલે ભરી વેલડી શી વિલાયલી;

તપોવનેથી હરી સિદ્ધિના સમી,

દશાસ્ય રોતી લઈ જાય જનકી. † ૨

---

* કુરૂપ-કદરૂપો. નીલોત્પલ-કાળું કમળ. મૃણાલ-કમળ ધોળું. નિશાર્ધચારી-મધરાતે ભટકનાર-રાક્ષસ. કદરૂપો, ઘણા કમળના જેવા શરીરવાળો, ધોળા કમળના ને શુકના જેવી ધોળી દાઢવાળો આ મુઓ રાક્ષસ-રાવણ હરિણી જેવી ગરીબ સીતાને અરેરે ! લઈ જાય છે.

† અંપાયલી નાગણ જેવી ને વિંઝાયલી ને વિલાયલી પણ કુલે ભરેલી નાજીક વેલ જેવી રોતી ને કકળતી જનકીને તપોવનમાંથી જેમ કોઈ સિદ્ધિને લઈ જાય તેમ રાવણ લઈ જાય છે.

બન્ને—પરિત્રાણ કરો, વહારે ધાઓ, અરે ! કોઈ વહારે ધાઓ.
 પહેલો—(ઉચું બોલે) અરે વચન સમ કાલે દશરથનું ઋણ
 ઉતારતાં ‘ મારે બેઠે કોણ લઈ જાય છે, ’ એમ રાવણને
 સંબોધી અંતરિક્ષથી ઓ પેલા જટાયુ ઉતરવા લાગ્યા,
 જુઓને.

બીજો—ઓ રાવણી આંખો કાઢીને રાવણ પાણુ તેમની સામે થયો.

પહેલો—આ: રાવણ !

બીજો—અને જુઓ પેલા ધસે જટાયુ.

બન્ને—જુઓ જુઓ ! અંતરિક્ષમાં સુદ્ધ આદ્યુ.

પહેલો—કાશ્યપ ! કાશ્યપ ! જો કેવું છે કન્યાદીશ્વરનું § સામર્થ્ય.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

પાંખોથી તરછોડી આપ બળના, દંદે કરી આંતર્યો,
 ચુંટી અંચુવડે અહિંતહિં જતાં, ઘેરી કર્યો ગાભરો;
 છંટાતી જ્યમ હોય વજ્ર અણિએ છાટો કડા ખ્હાડની,
 નાંખી તેમ વલૂરી છાતી સઘળી, લોખંડી ન્હોરે કરી.† ૩

બીજો—અરેરે ! કોધે ભરાયલા રાવણે તો કન્યાદીશ્વરને જમણે
 ખસે તરવારથી ઘા કર્યો.

બન્ને—હા ધિક ! ભગવાન જટાયુ બિચારા પડ્યા !

પ્રથમ—અરેરે ! બહુ ખોટું થયું—આ આમ પડ્યા જટાયુ—

§ કન્યાદીશ્વર-જટાયુ.

† દંદ-બે જણનું લડવું તે દંદ. છંટાતી-ચીરી નાંખાતી-ટંકાતી. કડા
 ખ્હાડથી આકરા-કઠણ પત્યરના હુંગરથી. ન્હોર-પગનાં આંગળાંના તીણા નખ.

(વસંતલિલકા)

પોતાતણા બળ સમોજ કરી પ્રયત્ન,
 કીડા મયૂર સમ દુશ્મન લેખી તુચ્છ;
 ઉતારી તેજ રજનીચરતું અમોઘ,
 પાડ્યા ગળે તરુ સમાન પડ્યા તમોય.* ૪

બન્ને—તમારો સ્વર્ગમાં વાસ થજો.

પરોલો—અમ્યય ! આહ, આપણે કવે વર્ધને આ વૃક્ષાંત ભગ-
 વાન રાઘવન નિવેદન કરીએ.

(બન્ને જાય છે.)

---

* કીડા મયૂર-રમકડું. અમોઘ-અતોલ. જેમ હાથીએ જાડ પાડ્યું
 હોય તેમ તમે તેનાથી ઝટકાઈને પડ્યા.

(એક કંચુકીય પ્રવેશ કરે છે.)

કંચુકીય—અરે કોણ છે અહિં ? કોણ આ સોનાનાં તોરણવાળા દ્વાર ઉપર હાજર છે ?

પ્રતીહારી—આર્ય ! હું વિજયા, બોલો શું કામ છે ?

કંચુકીય—વિજયે ! કુમાર ભરતને નિવેદન કરો કે, રામ દર્શનાથે જનસ્થાન મોકલેલા આર્ય સુમંત્રજી પધાર્યા છે.

પ્રતીહારી—આર્ય ! તાત સુમંત્ર કાર્ય કરીને આવ્યા છે ?

કંચુકીય—બાઈ ! હું તે નથી જાણતો.

(અનુષ્ટુપ)

અંતઃ શોકાગ્નિએ શોષ્યા—મુખવાળા સુમંત્રને;
આવેલા જોઈને હાલ, મારુંએ મન વ્યથ્ર છે.   ૫

પ્રતીહારી—આર્ય ! આ સાંભળીને મારું હૃદય તો જાણે મુંઝાઈ જાય છે.

કંચુકીય—તમે અમસ્તાં કેમ ઉભાં રહ્યાં ? જાઓ જલદી નિવેદન કરો.

પ્રતીહારી—આર્ય ! આ નિવેદન કરી આવું.

(જાય છે)

કંચુકીય—અરે ! ઓ પેલા રહ્યા કુમાર ભરત તો ? સુમંત્રના આગમનથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉત્સાહિત હૃદયવાળા, લાંબા

વખત થયાં વલ્કલ ધારણુ કરી રહેલા ને વિચિત્ર જટા-
પુંજથી પિંજરિત † મસ્તકવાળા તેઓ તો આ તરફજ
આવતા હોય એમ લાગે છે. હા, એમજ. અહો !

(વસંતતિલકા)

શ્રીમાન્ ગુણાન્વિત, વિપક્ષક કાળરૂપ,
દેવેન્દ્ર તુલ્ય રવિ વંશ લલામભૂત;
આજ્ઞાનુસાર અવની પારપાળનાર,
તેઓજ આ કલલ ચાલથી ચાલનાર. * ૬

(ભરત ને પ્રતીહારી પ્રવેશ કરે છે.)

ભરત—વિજયે ! શું આર્ય સુમંત્રજી આવેલા છે ?

(વસંતતિલકા)

પૂર્વે ગયો હું મળવા, સમ દેઈ ત્યારે
આર્યે મને પરત પાઠવિયો પરાણે;
લોકોની આંખ મન બુદ્ધિ હસાવનાર,
શ્રીરામને મળી ભલે વળિયા સુમંત્ર. ૭

કંચુકીય—જય જય કુમાર !

ભરત—ક્યાં છે અમાત્ય સુમંત્રજી ?

કંચુકીય—કાંચનનાં તોરણવાળે બારણે ઉભેલા છે.

‡ વાળ બાંધી રાખવાથી પીળા થઈ ગયેલા માટે પિંજરિત=પીળા.

* ગુણવાન, સામા પક્ષવાળાને માળ રૂપ લાગે એવા, રવિવંશના ભૂપણરૂપ
ને ઈંદ્ર જેવા, ને વડીલ ભાઈ-રામની આજ્ઞાથી અવની-પૃથ્વીનું પાલન કરનાર
કબ્રલ-હાથીના બચ્ચા જેવી ચાલે ચાલનાર એ ભરતજી પોતેજ છે.

ભરત—ત્યારે શીઘ્રજ તેમને અહિં લઈ આવો.

કંચુકીય—જેવી કુમારની આજ્ઞા.

(જાય છે.)

(સુમંત્ર ને પ્રતીહારી પ્રવેશ કરે છે.)

સુમંત્ર—(શોકથી) અહો ! મહાકષ્ટની વાત છે ?

(પુષ્પિતાગ્રા)

મરણ અનુભવ્યું નૃપાળનું મેં,
વળિ દુખ જોયું નરેન્દ્ર પુત્રકેરું;
સુણ્યું હરણ થયું અહો સીતાનું,
ધિક ધિક આયુષ આવું દીર્ઘ મારું.† ૮

પ્રતીહારી—(સુમંત્રને) આમ, આમ, આર્ય ! આ રહ્યા કુમાર
ભરત, પધારો.

સુમંત્ર—(પાસે જઈને) જયતુ કુમાર !

ભરત—તાત ! લોકોમાં પ્રકટ કરેલો છે પિતૃસ્નેહ જેમણે એવા
રામચંદ્રજીને, દ્વિધાભૂત હોય ભગવતી અરુન્ધતીનું
ચરિત એવાં સીતાજીને અને નિષ્કારણ વનવાસ વહોરી
લઈને બતાવેલું છે સૌભ્રાત્ર જેમણે એવા સૌમિત્રિને આપ
મળ્યા કે નહિ ?

પ્રતીહારી—(સુમંત્રને બેકામ ઉભા રહેલા જોઈને) ભર્તૃદારક
આપને પૂછે છે તે સાંભળ્યું ને આર્ય ?

† ગુણ સમ દોષ ભરેલ આયુ મારું. ઘણાં વર્ષ જીવવાથી રાખવું
મરણ, રાજપુત્રોનું દુઃખ, ને સીતાનું હરણ વગેરે જોવાં પડ્યાં એ લાંબા
આયુષ્યના ગુણ ખરેખર દોષ રૂપ છે.

સુમંત્ર—શું મને પૂછે છે ?

ભરત—(તેમની સ્થિતિ જોઈ મનમાં) અરેરે ! આમને બહુ શ્રમ પડેલો અને સંતાપ થયેલો લાગે છે. ખરેખર આમનો જીવ ઠેકાણે નથી. (પ્રકાશ) તાત ! આપ અરધે રસ્તેથી તો પાછા આવ્યા નથીને ?

સુમંત્ર—(ગંભીર સુદ્રાએ) રામને મળવા માટે તમારા નિયોગથી જનસ્થાન પ્રતિ ગયેલો હું અરધે રસ્તેથી તે પાછો આવું ?

ભરત—ત્યારે કીધને લીધે કે શ્વાભને લીધે તેઓએ આપને મળવાની શું ના પાડી ?

સુમંત્ર—કુમાર ભરત !

(અનુષ્ટુપ)

કોય તે શો વિગ્રીનોને, વશીને શ્વાભ વા વળી;
મુનો આશ્રમ જોયો મેં તેઓ ચાલી જવા થકી. ૯

ભરત—ક્યાં ગયાં છે, તે કંઈ આપે સાંભળ્યું ?

સુમંત્ર—હા. કિષ્કિંધા નામે વનવાસીઓનું એક નગર છે ત્યાં ગયાં, એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે.

ભરત—ત્યાં તો સારા જોડા પુરુષમાં કંઈ પણ તકાવત સમજે નહિ એવા વાનરોનો નિવાસ છે. દુઃખી બિચારા તેઓ ત્યાં તો રહે છે.

સુમંત્ર—ના ના, કુમાર ! તિર્યગ્જાતિ પણ ઉપકારમાં તો સમજે છે.

ભરત—ઉપકારમાં સમજે છે, એમ કેમ કહ્યું તાત ?

સુમંત્ર—એમકે,

(અનુષ્ટુપ)

રાજ્ય ને સ્ત્રી લઈ લેઈ, કાઢી મૂકેલ વાલિએ;
સમ દુઃખી મળ્યો છે ત્યાં, રે'તો સુગ્રીવ પર્વતે. ૧૦

ભરત—સમદુઃખી કેમ તાત ?

સુમંત્ર—(મનમાં) અરેરે ! મેં તો આ બધુંએ કહી દીધું !
(પ્રકાશ) કુમાર ! કંઈ નહિ. ઐશ્વર્ય બ્રંશની તુલ્યતા,
એમ મારા કહેવાનો અભિપ્રાય છે.

ભરત—તાત ! શા માટે છુપાવો છો ? સ્વર્ગસ્થ મહારાજના
ચરણના સોગન છે આપને જો સાચેસાચું ન કહો તો.

સુમંત્ર—(મનમાં) અરેરે ! હવે એકે આરો રહ્યો નહિ, અસ્તુ.
(પ્રકાશ) જુઓ સાંભળો કુમાર !

(અનુષ્ટુપ)

વેર મુનિજનો મારે, મોટા રાક્ષસમુ થવે;
હૃદ્યા સીતા કરી માયા-કેરો આશ્રય રાવણે. ૧૧

ભરત—શું શું ? આર્યા સીતાનું હરણ થયું ?

(મૂઝા પામે છે.)

સુમંત્ર—શાંત થાઓ, કુમાર ! શાંત ને સાવધાન થાઓ.

ભરત—(જરા સાવધાન થઈ) અરેરે ! આ શી વિપત્તિઓ
પર વિપત્તિઓ !

[વસંતતિલકા.]

રે રે સહોદર અને પિતૃથી વિખૂટા,
આરણ્યનાં વિવિધ દુઃખ સહી રહેલા;

એ ચંદ્રિકા રહિત અબ્ર શશાંક જેવા,
ભાર્યા વિયોગ મહિ શે દિન ગાળવાના ?* ૧૨

અરેરે ! હવે શું કરશું ? (થોડીવાર વિચાર કરી) હાં,
સમજાયું. તાત ! ચાલો મારી સાથે આવો.

સુમંત્ર—જેવી કુમારની આજ્ઞા. (બન્ને ઉઠી પરિક્રમણ કરેછે.)
કુમાર ! આ રહ્યા તે દેવીઓના નિવાસ.

ભરત—એનુંજ કામ છે. અરે ! પ્રતીહારી ! કોણ છે અહિં ?

પ્રતીહારી—(પ્રવેશ કરીને) જય, જય રાજકુમાર ! આ રહી
હું વિજયા.

ભરત—વિજયા ! હું આવ્યો છું તે માતાજીને નિવેદન કરો.

પ્રતીહારી—ક્યાં માતાજીને નિવેદન કરું ?

ભરત—તેમને કે જે મને રાજા બનાવવા ઇચ્છે છે.

પ્રતીહારી—(મનમાં) અરે શું હશે ? (પ્રકાશ) વારુ.

(જાય છે.)

(કૈકેયી ને પ્રતીહારી)

કૈકેયી—વિજયા ! કોણ ભરત મને મળવા આવ્યો છે ?

પ્રતીહારી—હા માતાજી. રાજપુત્ર રામ પાસે જઈ આવેલા
સુમંત્રજીને તેડી કુમાર ભરતજી પધાર્યા છે.

કૈકેયી—(મનમાં) ભરત ઠપકો આપે એવું તો મેં કંઈ કર્યું
નથી.

* ભાર્યાવિયુક્ત મમ આર્ય પ્રભા વિનાના,

ચોમાસુ ચંદ્ર સરખા નભમાં રહેલા—સમ એકલકા પડેલા.

પ્રતીહારી—માતાજી ! કુમારને અંદર બોલાવું કે ?

કૈકેયી—હા, જા અંદર લઈ આવ.

પ્રતીહારી—વારુ. (બહારના બારણામાંથી) પધારો કુમાર !

ભરત—વિજયા ! તેં માતાજીને કહ્યું ?

વિજયા—હાજી.

ભરત—(સુમંત્રને) ચાલો ત્યારે આર્ય ! અંદર.

કૈકેયી—(તેમને આવતા જોઈને) પુત્ર ભરત ! વિજયા કહે છે કે, ચિરંજીવી રામચંદ્રને મળીને સુમંત્રજી આવ્યા છે, તે ખરી વાત કે ?

ભરત—હા, પરંતુ તેથી એ વિશેષ પ્રિયવચન તમને હમણું સંભળાવું છું.

કૈકેયી—ત્યારે કૌશલ્યા અને સુમિત્રાને પણ બોલાવો.

ભરત—ના, તેમને સાંભળવા જેવું નથી.

કૈકેયી—(મનમાં) અરેરે ! એવું તે વળી શું હશે ? (પ્રકાશ) બોલ ત્યારે ?

ભરત—જો સાંભળ—

(અનુક્રુપ)

જે સ્વરાજ્ય તજી તારા નિયોગે વનમાં ગયા;
હરાઈ તેમની ભાર્યા, લે તારા કોડ સૌ કન્યા. ૧૩

કૈકેયી—હેં ?

ભરત—હેં શું ? આ કેમ સહેવાય ?

(અનુક્રુપ)

ઐશ્વક સત્વશાલીને, મનસ્વીને મળી અરે;
 આવી રૂઢી વહુવારુ, સંખાયે શે હરાઈ તે ? ૧૪
 કેકેયી—(મનમાં) હવે અત્યારે પેલી બધી વાત કહેવાનો
 વખત છે. (પ્રકાશ) મહારાજને શાપ થયેલો તે તું
 જાણે છે ભરત ?

ભરત—મહારાજને શાપ થયેલો ?

કેકેયી—હા. (મુમંત્રને) મુમંત્રજી ! ભરતને એ વૃત્તાંત
 વિસ્તારથી કહો.

મુમંત્ર—જેવી આપની મરજી. જુઓ સાંભળો કુમાર ! પૂર્વે
 એકવાર મહારાજ મૃગયાએ ગયા હતા. ત્યાં તળાવમાં
 ઘડો ભરાતાં થયેલો હાથીના બંહિત જેવો શબ્દ સંભ-
 લાયો તેથી હાથી પાણી પીતો હશે એમ ધારી મહારાજે
 શબ્દવેધી ઈ શરથી એક વૃદ્ધ મહર્ષિની આંખો રૂપ
 મુનિકુમારને માર્યો.

ભરત—અરેરે !! મુનિકુમાર મર્યો ? શાંતં પાપં શાંતં પાપં !
 વારુ પછી શું થયું !

મુમંત્ર—પછી મહારાજે ત્યાં જમીને જોયું, આશ્વાસન આપ્યું,
 પણ—

(અનુક્રુપ)

મુનિએ સત્યવાદીએ, રડતાં કહ્યું એમ કે—

‘પુત્રના શોકથી મારા-જેવુંજ વીતજે તને.’ ૧૫

ઈ શબ્દવેધી-શબ્દ ઉપરથી નેમ માંડીને નિશાન પાડનાર.

ભરત—આનું નામજ કષ્ટ !

કૈકેયી—આ અપરાધનું નિમિત્ત માથે લઈ મહારાજના શાપની પરિસમાપ્તિ માટે મેં રામને વનવાસ મોકલ્યા, રાજ્ય લોભથી નહિ. ન ટાળી શકાય એવો મહર્ષિનો એ શાપ પુત્રનો વિયોગ કરાવ્યા વગર રહેત નહિ, માટે એમ કર્યું.

ભરત—પુત્ર વિયોગ રૂપી નિમિત્તજ લેવું હતું તો પછી મને કેમ વનવાસ ન મોકલ્યો ?

કૈકેયી—પુત્ર ! મોસાળમાં રહેલા એવા તારો તો અમને સ્વાભાવિક વિયોગજ હતો-

ભરત—વારુ ત્યારે, ચૌદ વર્ષ જેટલી લાંબી મુદત ક્યાંથી નાંખી ?

કૈકેયી—‘ ચૌદ દિવસ ’ એવું કહેવા જતાં પર્યાકુળ હૃદયને લીધે ‘ ચૌદ વર્ષ ’ એમ કહેવાઈ ગયું.

ભરત—ઓહો; શું તમારી પંડિતાર્થ માતાજી ! વારુ, બીજાં કોઈ ગુરુજન આ વાત જાણતાં હતાં કે નહિ ?

મુમંત્ર—કેમ નહિ, કુમાર ! વસિષ્ઠ અને વામદેવાદિક સૌ આ વાત જાણતા હતા અને તેમની આમાં અનુમતિ પણ હતી.

ભરત—ઓહો ! હોયજને ? એ તો ત્રૈલોક્ય સાક્ષી જેવા મહાસમર્થ સર્વ વિદિતાર્થ મહર્ષિઓ છે. માતાજી ! આમાં ત્યારે હવે તમારો કંઈ અપરાધ હોય એમ લાગતું નથી. વડીલ બંધુ ઉપરના સ્નેહને લીધે કોધે ભરાયેલા મેં તમને દૂષિત ગણ્યાં હતાં, પરંતુ હવે હું ક્ષમા ચાહું છું. માતાજી ! હું વંદન કરું છું.

કૈકેયી—પુત્ર ! ક્ષમા કરવા જેવું શું છે ? એવી તે કયી માતા હોય, કે જે પુત્રના અપરાધને ન ઉવળે ? (પગે પડેલા

તેને બેઠો કરતાં) લે ઉઠ દીકરા ! આમાં તારો કંઈ પણ અપરાધ નથી.

ભરત—અનુગ્રહ થયો માતાજી ! હવે મને આપ રજા આપો, જેથી હું આજને આજ આર્યને સહાય કરવા રાજમંડલ યોજવાની તજવીજ કરું. હવે તો હું—

(ઉપજાતિ)

ઘેરી બધો મત્ત ગજો કિનારો,
રુંધી લઈ મારગ આવજનો;
સમુદ્રનેચે દશવકત્ર જેવી,
પીડા પમાડું દળ ત્યાં ઉતારી. † ૧૬

અરે ! જુઓ કંઈ શબ્દ સંભળાય છે ? જુઓ શું છે ?
પ્રતીહારી—(પ્રવેશ કરીને) કુમાર ! કુમાર ! ચાલો, ચાલો;
ઝટ ચાલો. આ વૃત્તાંત સાંભળીને મોટાં માતાજીને મૂર્છા
આવી છે.

કેકેયી—હું ?

ભરત—શું મોટાં બાને મૂર્છા આવી છે ?

કેકેયી—ચાલો દીકરા ! આપણે ત્યાં જઈ ઝટ એમને આશ્વા-
સન આપીએ.

ભરત—જેવી માતાજીની આજ્ઞા, ચાલો.

(સર્વે ગય છે.)

---

† મોટા હાથીઓ ને લશ્કરથી હું લંકાનો કિનારો રાક્ષી આવજનો
માર્ગ બંધ કરી દશવકત્ર—દશમુખ—રાવણની સામે મોટું જળકું લશ્કર
ઉતારી સમુદ્રને પણ દમીરા.

અંક ૭ મો.

મિશ્રવિષ્કંભક.

(એક તાપસ પ્રવેશ કરે છે.)

તાપસ—નંદિલક ! ઓ નંદિલક ! ક્યાં છે ?

નંદિલક—(પ્રવેશ કરીને) કેમ છે આર્ય ! આ રહ્યો હું.

તાપસ—નંદિલક ! ભગવાન કુલપતિ વિજ્ઞાપના કરે છે કે, ત્રણે લોકને ત્રાસ આપનાર અને સીતાનું હરણ કરનાર રાવણનો નાશ કરીને તથા રાક્ષસથી વિરુદ્ધ આચરણવાળા ને ગુણગણથી વિભૂષિત વિભીષણને લંકાની ગાદી આપી તથા દેવ, દેવર્ષિ અને સિદ્ધચારણ જેવા વિમળ ચરિતવાળાં સીતાજીને લઈ ઋક્ષ, રાક્ષસ ને મુખ્ય મુખ્ય વાનરોથી પરિવૃત્ત શ્રીરામચંદ્રજી જ્યારે આપણે અહિં પધારે છે, ત્યારે આપણે પણ આપણા આશ્રમના વૈભવને શોભે તેવી તેમના સત્કારની સામગ્રીઓ તૈયાર કરો.

નંદિલક—આર્ય ! અમે સર્વે તૈયાર કર્યું છે; પરંતુ—

તાપસ—શું ! શું પુછવાનું છે બાલોને ?

નંદિલક—વિભીષણ સાથે આવેલા રાક્ષસોના ભોજન માટે શી ગોઠવણ કરવી, તેજ માત્ર કુલપતિને પુછવાનું બાકી છે.

તાપસ—શા માટે ?

નંદિલક—એમ કે તેમને માટે કેવી ગોઠવણ કરાવવી ?

તાપસ—ના ના, એવું કંઈ કારણ નથી ? એ તો સર્વે વિભી-
ષણ જેવાજ સૌમ્ય રાક્ષસો છે.

નંદિલક—ધન્ય છે ત્યારે તો તે સજ્જનોને ! (જાય છે.)

તાપસ—(આમ તેમ જોઈને) આ પધાર્યા શ્રીરામચંદ્ર તો—

(માલિની)

“ નરવર જય પામો, શત્રુ બીજા પર ને,

વચન વળી પામો, જનિ પૈ એમજો; ”

સુદિત સુનિ પાણીએ, સ્તુત્યમાન્ આણી પેર,

ક્ષિતિતલ * ઉતરે આ, પુષ્પકેથી નરેન્દ્ર. ૧

જયજય મહારાજ ! આપનો સર્વત્ર જેજેકાર હો !

(જાય છે)

રામ—(પ્રવેશ કરીને) અહો !

(માલિની)

અતિશય બળ વીર્યે, મત્ત લંકેશ મારી,

સકળ ગુણ વિશુદ્ધા, જનકી પાછી આણી;

વચન વળી પિતાનું, પાળી સંપૂર્ણ પાછા

સુનિ જન વનવાસે, આજ આ આવી પહોંચ્યા. ૨

તાપસીઓને અભિવંદન કરવાને આશ્રમની અંદર ગયેલાં

મૈથિલીને કેમ વાર થઈ વારુ ? (આમ તેમ જોઈને)

ના ના, એ આવે એ તો—

* ક્ષિતિતલ=જમીન પર.

(ઉપજનિ)

વય પ્રમાણે ઋષિ પત્નિયોથી,
 ‘સીતા, વધૂ, જનકિ, ને સખીરી !’
 હેતાળ આવાં વચને વહાતાં,
 ધીરે ધીરે મૈથિલી આ પધાર્યા. ૩

(સીતા ને તાપસી પ્રવેશ કરે છે.)

તાપસી—આ રહ્યાં રો તમારાં ટુંડુંબીઓ. તો હવે એમની પાસે
 જાઓ. એ તમોને એકલાં પડેલાં જોવા ઇચ્છતાં નથી.

સીતા—અદ્યાપિ તેઓ મારે માટે આટલાં બધાં આતુર રહે છે,
 અહો ! કેવું વહાલ ? (પ્રકાશ) જયતુ આર્યપુત્ર !

રામ—પધારો મૈથિલિ ! જોયું કે આ આપણું આગલું નિવાસ
 સ્થાન—જનસ્થાન. તમે પુત્ર જેવાં ગણી ઉછેરેલાં આ
 વૃક્ષોને હવે ઓળખી શકો ખરાં કે દેવિ ?

સીતા—વાહ ! કેમ ન ઓળખું આર્યપુત્ર ? તે વખતે જે બે પાંદ-
 ડીએ હતાં તે હમણું મોટાં ઘટાટોપ ઝાડ થઈ ગયાં છે.

રામ—એમજ હોય દેવિ ! કાળ નાનાં ને મોટાં કરનારો છે.
 આ સપ્તપર્ણી લતા નીચે તે દહાડે ધોળાં વસ્ત્ર પહેરીને
 બેઠેલા કુમાર ભરતને જોઈને લડકેલું પેલું હરણું ટોળું
 તમને સંભારે છે ?

સીતા—અહો ! કેવી ગમ્મત ! આર્યપુત્ર ! મને તે બરોબર
 સંભારે છે.

રામ—જુઓ મૈથિલિ ! આ આપણા તપનો સાક્ષીભૂત મહા

કચ્છ. આ ઠેકાણે બેસીને આપણે તે વખતે પિતાજીનું
શ્રાદ્ધ કરવા સંબંધી વિચાર કરતાં હતાં, એટલામાં
પેલો કાંચનપાર્શ્વ નામે મૃગ આવ્યો હતો.

સીતા—(માથું ધુણાવી) ના ના, આર્યપુત્ર ! એ વાત ન સંભારો.

રામ—મૈથિલિ ! કેમ ગભરાઓ છો ? હવે એ કાળ નથી, જુઓ,
(દિશાઓ પ્રતિ જોઈ) અહો ! આપણે કયાં છીએ.

(વસંતતિવક્રા)

ઉડી રહેલ રજ લોધ સમાન ગોરી,
ઘેરાઈ છે દસ દિશા પવનને ધુણાવી;
ઢાલોની ધુંસ થકી મૂર્ચ્છિત શંખનાદ,
આરણ્યને પુર બનાવી રહેલ આજ. ૪

લક્ષ્મણ—(પ્રવેશ કરીને) જયતુ આર્ય ! સાંભળીએ—

(અનુક્રુપ)

બ્રાતુ વત્સલ, ને આપ દર્શનોત્સુક ઘેલડો;
આ મોટું સૈન્ય માતાઓ, લૈને ભરત આવિયો.

રામ—શું કુમાર ભરત આવ્યો છે ?

લક્ષ્મણ—હાજી.

રામ—મૈથિલિ ! તમારાં શ્રદ્ધાજનને આગળ કરીને આવેલા
દિયેરને જોવાને નયનો વિસ્તારો.

સીતા—આર્યપુત્ર ! યોગ્ય સમયેજ દિયેરજી આવી પહોંચ્યા,
વાહ !

(માતાઓ સાથે ભરત પ્રવેશ કરે છે)

ભરત—(પ્રવેશ કરતાં)

(વસંતતિલકા)

તે તે વધ્યા વિષમ સૌ વિષયોથી મુક્ત,
મેઘે વિમુક્ત શરદિન્દુ સમાન શુદ્ધ;
ભાભી સહાય ભઈને મળવા હું આજ,
આવ્યો છું તુષ્ટ હૃદયે સ્વજનોની સાથ. ૬

રામ—(માતાઓ પાસે જઈ) માતાજી ! હું અભિવંદન કરું છું.
સર્વે માતાઓ—દીકરા ! ચિરંજીવી રહો. પ્રતિજ્ઞા પરિપૂર્ણ
કરી સીતાવહુ સાથે કુશળ ક્ષેમ તમને પાછા આવેલા
જોઈ અમને બહુજ આનંદ થાય છે. અમો આવારણાં
લઈએ છીએ.

રામ—માતાજી ! હું આપના આશીર્વાદો મસ્તકપર ચઢાવું છું.
લક્ષ્મણ—માતાઓ ! હું લક્ષ્મણ આપને અભિવંદન કરું છું.
સર્વે—દીકરા ચિરંજીવ !

લક્ષ્મણ—અનુગ્રહ થયો માતાજી !

સીતા—આર્યાઓ ! હું આપને અભિવંદન કરું છું.

સર્વે—વહુવર ! ચિર મંગળા હો.

સીતા—હું આપની આશિષ માથે ચઢાવું છું.

ભરત—(રામને) આર્ય ! હું ભરત આપને વંદન કરું છું.

રામ—(એકદમ ઉમળકાસે) આવ, આવ વત્સ ઈક્ષ્વાકુકુમાર !
આવ. સ્વસ્તિ ! આયુષ્માન ભવ.

(વસંતતિલકા)

છાતી કપાટ પુટ શી હરખે પ્રસારી,
આલિંગ વીર ! કર દીર્ઘ ગળે વિટાળી;
ઉંચું કરી મુખ શરચ્છશિશુ રૂપાળું,
પાલોવ આ વ્યસન દગ્ધ શરીર મારું. ૭

ભરત—મોટો અનુગ્રહ થયો આર્ય ! (સીતા તરફ વળીને)
મોટાંભાભી ! હું ભરત આપને અભિવંદન કરું છું.

સીતા—આર્યપુત્રના ચિર સહવાસી થાઓ દિયેરજી !

ભરત—અનુગ્રહ થયો. (લક્ષ્મણ તરફ વળી) આર્ય ! આપને
અભિવંદન કરું છું.

લક્ષ્મણ—આવ વત્સ ! દીર્ઘાયુ ભવ ! મને દાખીને ભેટ વીરા.
(ભેટે છે.)

ભરત—બહુ અનુગૃહીત થયો. (રામ તરફ ફરી બહુ વિનયથી)
આર્ય ! હવે મારે માથેથી આ રાજ્યભારને ઉતારો.

જમ—કેમ ઉતાવળો થાય છે વીરા ?

કૈકેયી—પુત્ર ! ઘણા કાળથી ધારેલો એજ અમારો મનોરથ છે.

(શત્રુધ્ન પ્રવેશ કરે છે.)

શત્રુધ્ન—(રામ સામું જોઈ મનમાં)

(અનુકુપ)

નાના દુઃખે થયા કિલ્લટ, અકિલ્લટ શુભ તેજથી;
એવા લકેશ હંતાને, થાય ખુદિ ઉતાવળી. ૮

(પાસે જઈ) આર્ય ! હું શત્રુધન આપને અભિવંદન કરું છું.

રામ—આવ વત્સ ! સ્વસ્તિ ! આયુષ્માન ભવ.

શત્રુધન—મોટાંભાભી ! આપને અભિવંદન કરું છું.

સીતા—(માથે હાથ મૂકી) ઘણું જીવો નાનેરા દિયેશુ !

શત્રુધન—અનુગ્રહ થયો. (લક્ષ્મણ તરફ વળીને) આર્ય ! અભિવંદન કરું છું.

લક્ષ્મણ—સ્વસ્તિ ! આયુષ્માન ભવ.

શત્રુધન—અનુગ્રહ થયો. (રામ તરફ વળીને) આર્ય ! પ્રજા-જન સાથે અભિષેક લઈને આવેલા ભગવાન વસિષ્ઠ અને વામદેવ વગેરે ઋષિઓ આપનાં દર્શનની અભિલાષાએ અહિં આવેલા છે; અને—

(વસંતતિલકા)

જાતે બધે જઈ અનુગ્રહથી તમારા,

આણેલા તીર્થ ઉદકે મુનિઓ, પહેલા—

રાજ્યાભિષેક કરિયા પછી મેં તમારું,

જોવા ચહોછ જળસિક્તા સરોજ ફે જેવું. ૯

કૈકેયી—દીકરા ! અભિલષિત અભિષેક માટે હવે જાઓ ત્યારે.

રામ—જેવી માતાજીની આજ્ઞા (જાય છે.)

(નેપથ્યમાં)

ફે જળસિક્તા સરોજ—પાણીએ છાંટેલા કમલ જેવું.

જય ! જય ! રાજન્ ! જય સ્વામિ ! જય ! ભદ્રમુખ !

જય જય ! રાવણાંતક ! જય !

કૈકેયી—અહો ! ધન્ય છે આજનો દિવસ, કે જે દિવસે પુરોહિ-
તો ને કંચુકીયો વગેરે મારા પુત્રનો વિજય ઘોષ ગળવે છે !

સુમિત્રા—ધન્ય ઘડી ધન્ય દહાડો કે પ્રજાજનો, પરિચારકો,
અને સજ્જનો આજે આપણા પુત્રનો વિજય ધરે છે !

(એટલામાં નેપથ્યમાં)

લો ! લો ! જનસ્થાનવાસીઓ ! તપસ્વીજનો ! જુઓ
સાંભળો—

(વસંતતિલકા)

શૂરાંકરે રવિ હણે જ્યમ અંધકાર,

ટાળી તમૌઘ † ત્યમ શત્રુતણે અપાર;

લાગ્યા પુનઃ જનકજ્ઞ શુભકારિણી જે,

જે ! હો મહી પર જનપ્રિય રામનો તે. ૧૦

કૈકેયી—(ખુશી થતાં) અહો ! પુત્રની વિજય ઘોષણા વધાવાય છે.

(પછી કૃતાભિષેક રામ સપરિવાર પ્રવેશ કરે છે.)

રામ—(ઉપકાર અને આનંદથી ભરેલા હૃદયે ગંભીર મુદ્રાએ
આકાશ તરફ નેઘ ઉંચા હાથ કરીને)

(વસંતતિલકા.)

સ્વર્ગે ખુશાલ વસન્ને પિતુ ! છાલ છોડી,

ઈચ્છાનુસાર કર્યું છે સઉ મેં તમારી;

---

† તમૌઘ=જૂળ અંધકાર તે.

હું સર્વ સત્કૃત થયો નૃપ ભાર વાહી,
ધર્મે હવે પ્રકૃતિ રક્ષણ થાવ મારી. ૧૧

ભરત—(અત્યંત પ્રસન્ન થતો)

(માલિની)

નરપતિ કહલાતા, મસ્તકે છત્ર ધારી,
વિકસિત શિર પેચે, પ્રોક્ષિયા તીર્થવારી;
સુવિદિત સહ વાતે, લોકથી વંધમાન,
શશિ સમ નિરખતાં આર્ય ના તૃપ્તિ થાય. ૧૨

શત્રુઘ્ન—(આનંદથી મલકાતો)

(અનુબૃપ)

આર્યના આ અભિષેકે, કુળનું ટળી કદમ્બ; *
દીપી રે'શે ફરી પાછું, જેમ અંદ્રોદયે જગત્. ૧૨

રામ—વત્સ લક્ષ્મણ ! હું રાજ્યારૂઢ થયો.

લક્ષ્મણ—આર્ય ! આપનો જયજયકાર થાઓ !

કંચુકીય—(પ્રવેશ કરીને) જય જય મહારાજાધિરાજ ! લંકાના
રાજા વિભીષણ, વાનરરાજ સુગ્રીવ, નીલ, ઐન્દ્ર, જામ્બ-
વાન અને હનુમાન પ્રમુખ વાનરગણ સૌ આપનો જય
જયકાર થાઓ એવી વિજ્ઞાપના કરાવરાવે છે.

રામ—આર્ય ! એમ કહો કે સહાયકોના પ્રસાદથી મારો જય છે.

કંચુકીય—જેવી મહારાજાશ્રીની આજ્ઞા.

કૈકેયી—આવોજ રુડો અભ્યુદય હવે હું અયોધ્યામાં જોવા ઇચ્છું
છું. અહો ધન્ય છે આ પ્રસંગને !

* કદમ્બ=લાંછન, પાપ, ડાઘ.

રામ—માતાજી ! આપની ઇચ્છા સફળ થાઓ. (ઉંચું જોઈને)
 અહો ! આ શું ? આ તેજના લલુકારથી આખું તપોવન
 જાણે સૂર્ય કિરણે છાઈ ગયા જેવું કેમ લાગે છે ? (વિચાર
 કરીને) અહો ! જાણ્યું જાણ્યું. આ તો આકાશ માર્ગે
 રાવણનું પેલું પુષ્પક વિમાન આવ્યું. હાં હાં, વખતસર
 ચાલ કરતાંવાંતજ તે આવી પહોંચ્યું. ચાલો ત્યારે હવે
 સર્વે જણ એમાં ખેસી જાઓ.

[સર્વેજણ વિમાનમાં ખેસે છે.]

રામ—(પોતે ખેસતાં આનંદથી) અહો ધન્ય !

(ઉપજાતિ)

પુરી અયોધ્યા પ્રતિ જઈ આવે,
 સંખંધિ મિત્રો લઈ સાથ સર્વે.

લક્ષ્મણ—(અયોધ્યાવાસીઓ પ્રતિ)

જુઓ જુઓ નાગરલોક ! આવજ,
 ઉદે હુઆ રાઘવ ઋક્ષરાજ. * ૧૪

ભરતવાક્ય—

(અનુષ્ટુપ)

રામચંદ્ર મળ્યા જેમ, ખાંધવો સહ જાનકી;
 તેમ શ્રીયુક્ત રાજ આ, શાસો ભૂમિ અમો તણી. ૧૫

(સર્વે જાય છે.)

મહાકવિ શ્રી ભાસ પ્રણીત પ્રતિમા નાટક સંપૂર્ણ.

* ઋક્ષરાજ=ચંદ્ર.

આજ લેખકનાં લખેલાં પુસ્તકો.

ઋગ્ વર્ણન ...	...	...	...	છપાય છે.
અનિલ દૂત (ખંડકાવ્ય)	...	...	...	૦—૪—૦
સીમંતિની આખ્યાન...	...	...	...	૦—૨—૮
કાવ્યપીયૂષ ...	...	...	...	૦—૮—૦

સંસ્કૃત ભાષાન્તર.

શ્રી વિષ્ણુપુરાણ (સચિત્ર)	...	...	...	૩—૮—૦
આત્મપુરાણ	...	...	...	૮—૦—૦
અષ્ટાવક્ર ગીતા મૂળશ્લોક ગુ. ટીકા.	...	...	...	૧—૮—૦
વૃદ્ધચાણક્ય રાજનીતિ.	..	...	...	૮—૮—૦

સામાજિક નવલકથા.

ગુર્જરી—મુંબાઇની શેઠાણી.	...	...	...	૨—૮—૦
મહમ કે મધુરી	...	...	...	૨—૦—૦
રતિસુંદરી (સચિત્ર)	...	...	...	૨—૮—૦

સ્ત્રી વાંચન.

ઓઝોની રંગભૂમિ	...	...	...	૨—૮—૦
પતિવ્રતા સતીઓ	...	...	...	૪—૦—૦
સુંદર બહેન...	...	...	...	૧—૦—૦

તૈયાર છે ?

તૈયાર છે ?

થાકેલું હૃદય.

લેખક:-સાગર

જગન્નાથ હામોદરદાસ ત્રીપાઠીના

અંતર ઉદ્ગારો દર્શાવતું અવનવું કાવ્ય

કીંમત રૂ. ૧-૪-૦

સીતા હરણ નાટક

લેખક:-મણિલાલ છબારામ બટ

ની

કસાયેલી કલમથી લખાયેલું

અવનવું પુસ્તક

કીંમત રૂ. ૦-૧૨-૦

તૈયાર છે !
થાકેલું હૃદય.

આલેખનાર

સાગર

જગન્નાથ

દામોદરદાસ

ત્રિપાઠીના

અંતરના

ઉદ્ગારોનું

આબેહુબ

દિગ્દર્શન કરાવતું

કીંમત

રૂ. ૧-૪-૦

